

ACHTERGRONDEN VAN DE HONGERWINTER

PROJECT HONGERWINTERKINDEREN

in opdracht van DIRK VAN REENEN

2017

Door DRS. J.A. VERHAGEN

INHOUD

Inhoudsopgave

ACHTERGRONDEN VAN DE HONGERWINTER3

Inleiding3

Achtergrond4

Wetgeving6

AANLEIDING TOT DE HONGERWINTER VAN 1944 – 19459

Nederlandse spoorwegen9

Operatie Market Garden10

Spoorwegstaking11

Bevoorrading van het westen16

‘Normale’ oorlogsomstandigheden?18

DIRECTE GEVOLGEN VAN DE HONGERWINTER VAN 1944 – 194521

Schaarste21

Honger23

Kinderuitzendingen24

Door de oorlog gebombardeerd tot asocialen26

LANGE TERMIJN GEVOLGEN VAN DE HONGERWINTER 1944 – 194529

Fysiek29

Psychologisch30

Genetisch31

BIJLAGEN33

1. Speech Minister-President Professor Gerbrandy over de spoorwegstaking op 21 november 1944 voor Radio Oranje te Londen33
2. Radiotoespraak Koningin Wilhelmina, 28 november 1944 op Radio Oranje33

Geciteerde werken36

ACHTERGRONDEN VAN DE HONGERWINTER

Inleiding

De laatste winter in de Tweede Wereldoorlog staat in de geschiedschrijving bekend als de Hongerwinter van 1944-1945, kortweg de hongerwinter genoemd. Er zijn verschillende oorzaken aan te wijzen waarom dit zo'n beruchte periode tijdens de Tweede Wereldoorlog, kortweg de oorlog, is geworden. Niet alleen was er sprake van een situatie van bezetting van Nederlands grondgebied door Duitse bezetters, met alle gevolgen van dien. Ook was deze winter bijzonder koud: het heeft de hele maand januari stevig gevroren en vrijwel alle sloten, plassen en vaarten en zelfs het IJsselmeer vrozen dicht voor een langere periode. Maar wat er eigenlijk nog het meest inhakte bij de bevolking, waren de directe gevolgen van de spoorwegstaking: het wegvallen van aanvoer van kolen en voedsel naar het westen van het land. Daar heerste de hongerwinter en daar vielen in totaal ruim 70.000 doden, die te herleiden zijn tot de hongerwinter.

En toch, dit soort gegevens, deze effecten van de oorlog, zijn sinds die tijd onbelicht gebleven. Het hoorde bij de oorlog. Men heeft het er in wetenschappelijke kring over, archivariissen zijn er natuurlijk goed mee bekend. Maar de gemiddelde Nederlander en zeker die geboren zijn na de oorlog, heeft in het geheel weinig kennis van de oorzaken en gevolgen van de hongerwinter. Niet van de vreselijke gevolgen van de combinatie van kou en honger, maar ook niet van de kindertransporten, 'asocialen' of van de daden van stille helden die in die tijd duizenden kinderen van de hongerdood gered hebben. Deze laatsten staan niet bekend als verzetsstrijders, zij hebben niet heldhaftig de wapens opgepakt en daarom dood geschoten. Zij hebben wel vele weerloze en ondervoede kinderen, van anderen, belangeloos getransporteerd naar gebieden waar deze kinderen, ook door stille helden, belangeloos zijn opgevangen. Ook dit is belangrijke geschiedenis, die tot voor kort volstrekt onderbelicht is gebleven.

Op 22 maart 2017 is op initiatief van een van deze kinderen een oorlogsmonument opgericht in Drenthe, de 'Hongerwintergedenkboom'¹. Ter nagedachtenis aan al die getransporteerde kinderen en als dank voor hun opvang door de inwoners van onder andere de provincie Drenthe. Er was dus een particulier initiatief nodig om aandacht te verkrijgen voor dit stukje oorlogsgeschiedenis, feitelijk omdat de regering hier tot op heden nog nooit oog en erkenning voor gehad heeft. Deze frustratie van de initiatiefnemer van de denkboom, de heer D. van Reenen uit Hilversum, is tevens de grond voor het opstellen van dit boek: er voor zorgen dat dit stuk geschiedenis bekend wordt bij Nederlanders. Het is belangrijk om dit stuk vaderlandse geschiedenis te kennen en te herdenken, nu de generatie die het zelf heeft meegemaakt, bijna is verdwenen. Zeker omdat er nog steeds oorlog en honger is in andere delen van de wereld, van waar wij vluchtelingen opvangen. Maar vooral omdat we als volk onze ziel alleen goed kennen als we bereid zijn om onze daden, goed en fout, openlijk te erkennen en er van te leren.

¹ 22 maart 2017 is in Ruinen een scharlaken eik geplant met een gedenk-plaquette, bij de kerk in het dorp. Het landelijk comité 4-5 mei heeft deze boom opgenomen in de lijst van officiële gedenkmonumenten van de Tweede Wereldoorlog.

Achtergrond

In de winter van 1944 was Nederland ruim vier jaar bezet door het Duitse leger. In deze oorlog ontwikkelde Duitsland vliegende bommen: met de V1 en V2 (raketten) bombardeerde Duitsland Londen om zo Engeland tot overgave te dwingen. Deze V1's en V2's werden gelanceerd vanuit de duinen van Zuid- en Noord-Holland en dat ging nog regelmatig mis. Mislukte de lancering, dan kwam bijvoorbeeld zo'n raket ergens in Den Haag neer. Het zuiden van Nederland was inmiddels bevrijd door de geallieerden. Omdat steenkool uit Zuid-Limburg kwam, viel de aanvoer van steenkolen naar het westen weg. Het tekort aan steenkolen leidde in het westen tot een gebrek aan alles: gas, elektriciteit, brandstof, verwarming etc. Het alternatief, bruinkool, is onder de Duitse bezetter nooit uit de groeves in Limburg gehaald. Het gebrek aan deugdelijke machines is waarschijnlijk de belangrijkste reden hiervoor. Pas na de capitulatie van de Duitsers is men weer begonnen met de winning van bruinkool.

De laatste winter in de oorlog was erg koud: in december 1944 en vrijwel heel januari 1945 lag er veel sneeuw en vroom het streng (een ruime week was de nachttemperatuur -12°C was en overdag niet boven nul). Huizen waren niet geïsoleerd en er was geen gas en elektriciteit om de huizen warm te stoken. Als straf voor de Spoorwegstaking² van september '44 hadden de Duitse bezetters een vaarverbod ingesteld voor zes weken. Transportvergunningen voor schepen werden niet afgegeven en er waren controles in havens. Het transport over de weg was al eerder gestopt omdat bruggen waren beschadigd vanwege beschietingen door de geallieerden. Na enkele weken was door strenge vorst het IJsselmeer dichtgevroren en was het de rest van de winter niet mogelijk om er over te varen. Inmiddels was ook het vervoer over de weg en het spoor te gevaarlijk.

De aanvoer van voedsel stakte en dus leden de mensen in het nog bezette westen van het land erge honger. Om in leven te blijven gingen de mensen over op het eten van tulpenbollen, suikerbieten, beukenootjes, brandnetels, wilde champignons en maïs (veevoer). Men ving stekelbaarzen, muskusratten en eenden in de sloten. Tarwe werd in de koffiemolen gemalen tot meel en daar maakte men dan tarwepap van, uit suikerbieten werd stroop gestampt. De overheid stelde in die tijd een systeem in dat ervoor zorgde dat al het geproduceerde voedsel naar vaste normen en tegen vastgestelde prijzen werd verdeeld. Iedere leeftijdsgroep had recht op een bepaalde hoeveelheid voedsel. Elke Nederlander, jong en oud, kreeg een distributiestamkaart³ en hiermee aparte bonkaarten voor levensmiddelen, textiel, fietsbanden, schoenen enz. Door inlevering van de betreffende bon bij de winkelier kon men deze artikelen kopen. Maar ook al had een gezin voedsel, er was niet altijd gas beschikbaar en ook de waterleiding werd regelmatig afgesloten. Het koken moest op een kachel of klein, zelf gemaakt brandertje op houtsnippers of ballen, gedraaid van pulp van karton en/of papier⁴.

In de hongerwinter van 1944 – 1945 zijn bijna vijf miljoen Nederlanders in de westelijke gebieden gedurende een onafgebroken periode verstoken geweest van vrijwel alle primaire levensbehoeften. Gedurende de laatste zeven maanden van de oorlogsperiode was de levering van gas en elektriciteit naar het westen stilgevallen. Het gevolg hiervan was onder meer dat het openbare leven stil viel, dat

² In 1944 riep de regering vanuit Londen op tot de Spoorwegstaking, ter ondersteuning van de geallieerde opmars.

³ Een persoonskaart was nodig om een stamkaart te krijgen; zonder dat kreeg men geen voedsel- of textielbonnen.

⁴ drs. J.A. Verhagen, Vergeten Kinderen, Kroniek van een kindertransport vanuit Reeuwijk naar Drenthe tijdens de Tweede Wereldoorlog 19 maart 1945 – 23 juni 1945, uitg. Aspekt 2017.

weilanden onder water kwamen te staan omdat gemalen stilvielen en dat er een enorme hongersnood ontstond bij de bevolking. De aanvoer van voedsel en medicijnen was eveneens gestaakt, men was dus aangewezen op eigen teelt van voedsel, dat helaas door de stijgende waterspiegel op de akkers niet te doen viel.

Men richtte het landelijke Inter-Kerkelijk Bureau voor de Nood-voedselvoorziening en kinderuitzending (IKB) op in 1944, toen de rantsoenen ver beneden het bestaansminimum waren gedaald. In elke stad en regio kwam er een plaatselijke IKB-afdeling. Het IKB richtte samen met het Rode Kruis Centrale keukens (gaarkeukens) op waar men voedsel uitdeelde aan de bevolking, en ze gingen kindertransporten organiseren naar het noorden en oosten van het land, voor ondervoede kinderen uit de grote steden. Het IKB had geen binding met een politieke partij en vormde daardoor voor de Duitse bezetter een acceptabele instantie. Deze stemde in met evacuatie van kinderen uit het westen door het IKB, want dat scheelde weer monden om te voeden. Als gevolg van de honger zijn in de oorlog 22.000 Nederlanders gestorven. Door de daling van de volksgezondheid, als gevolg van ondervoeding en het gebrek aan medicijnen, konden besmettelijke ziektes toeslaan, zoals tuberculose, difterie, dysenterie. Als gevolg daarvan zijn nog eens ruim 50.000 Nederlanders overleden. Bij de bevrijding leden bovendien duizenden Nederlanders in de grote steden in het westen, aan hongeroedeem.

Duitse mannen waren vrijwel allen opgeroepen om te vechten, daardoor was er een tekort aan arbeidskracht in Duitsland zelf. Het naziregime probeerde de (oorlogs-)economie draaiende te houden en haalde daarvoor mannelijke arbeiders uit alle bezette gebieden⁵. In 1941 werd in Nederland de verplichting ingesteld voor "het verrichten van diensten en de beperking ten aanzien van het veranderen van betrekking." Hierdoor zijn talloze Nederlandse mannen tewerkgesteld in Duitsland. Men begon via de arbeidsbureaus met ronselen van werklozen, maar gaandeweg werd de behoefte aan arbeiders in met name de wapenfabrieken groter. Bedrijven werden uitgekamd, jongens en mannen tussen de leeftijd van 19 en 40 jaar moesten zich verplicht melden voor deze zogenoemde 'Arbeitseinsatz'. Later in de oorlog vonden razzia's⁶ plaats, werden dorpen en steden huis voor huis doorzocht en de mannen opgepakt en naar Duitsland afgevoerd (dwangarbeiders).

In Nederland gelden de beschrijvingen van historicus Loe de Jong als de maatstaf voor alles wat met de Tweede Wereldoorlog te maken heeft. Hij maakte verschil tussen de termen –verzet- en –illegaliteit-: "Verzet was steeds verzet tegen de bezetter: elk handelen waarmee men trachtte te verhinderen dat deze de doeleinden verwezenlijkte die hij zich gesteld hadden".⁷ Verzet kon bijvoorbeeld bestaan uit het luisteren naar Radio Oranje of het beschieten van Duitse soldaten en het frustreren van acties van de Duitsers. Bij de illegaliteit ging het volgens hem om acties in organisatorisch verband, die door de Duitsers verboden waren. Daartoe rekende De Jong niet de Nederlanders die zelf onderdoken waren of die hulp boden aan (Joodse) onderduikers, ondervoede kinderen of dwangarbeiders. Daarmee deed hij de vele vrouwen die vaak een van deze

⁵ Te weten: Oostenrijk, Polen, Nederland, België, Frankrijk, Luxemburg, Noorwegen, Denemarken, de Balkan (Albanië, Bosnië en Herzegovina, Bulgarije, Griekenland, Kosovo, Servië, Montenegro, Macedonië, Slovenië en Kroatië)

⁶ Een razzia is een door de overheid (leger) georganiseerde systematische opsporing en jacht op een groep mensen, in dit geval middels huis-aan-huis doorzoekingen om jonge mannen te vinden en mee te nemen.

⁷ Uit: Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 7 -2 Mei '43 - juni '44, dr. L. de Jong, 1976, p. 1030

ondersteunende rollen speelden binnen het verzet, geen recht. Op zijn definities is later veel kritiek gekomen maar ze vormen wel de basis voor het wettelijk kader voor oorlogsslachtoffers. In latere jaren is ook veel kritiek gekomen op de manier waarop De Jong de basis heeft gelegd voor de wijze waarop Nederland terugkijkt op de oorlog. Zijn visie en zijn definities zijn kenmerkend voor het tijdperk waarin deze tot stand zijn gekomen en voor de man zelf.

Na de oorlog heeft de regering het officiële verzet in Nederland erkend voor hun inzet voor het vaderland, door wetten op te stellen waarmee zij tot op een zekere hoogte ‘gecompenseerd’ werden voor de gevolgen van hun inzet. Onbegrijpelijk is echter, dat dit alleen is gedaan voor hen die de wapens hebben opgenomen en dus volgens de definitie van De Jong. De duizenden mannen die als dwangarbeider tewerk waren gesteld in Duitsland, die fysiek en psychisch gehavend terug keerden, werden niet gecompenseerd voor hun leed. Ook de kinderen, die als gevolg van de oorlog fysiek en psychisch beschadigd zijn geraakt of als zodanig ter wereld zijn gekomen, werden door de opsteller van deze wetten geheel genegeerd. Net als de inzet van talloze burgers, die de ondervoede medemens hebben geholpen. En dat niet alleen bij het opstellen en toepassen van wetgeving, maar ook bij het schrijven van de geschiedenis van de oorlog: er is alleen oog geweest voor gewapende strijd in oorlogstijd. Het is tijd om dit beeld te nuanceren.

Wetgeving

Tot op heden zijn bij het opstellen van wetgeving op het gebied van oorlogsslachtoffers, de problemen van kinderen uit de oorlog (nog) niet onderkend: zij zijn gelijk gesteld aan de tweede generatie oorlogsslachtoffer en vallen buiten de wettelijke regelingen. Van de directe, korte termijn effecten en de lange termijn fysieke en psychische schade, die kan ontstaan door langdurige ondervoeding, was op het moment dat de wetgeving omtrent compensatie is vastgesteld, geen kennis voorhanden.

Volgens het financiële verdrag⁸ van 1960, het “Ueberleitungsvertrag”, heeft de Bondsrepubliek Duitsland aan Nederland 125 miljoen D–mark betaald voor Nederlandse slachtoffers van de oorlog. De verdeling van dit geld stond ter beschikking van de Nederlandse regerings en is vooral ingezet voor herstel en opbouw van de samenleving. En voor de zogenaamde ‘oorlogsgetroffenen’; te weten ‘zij die naast het leed als gevolg van algemene oorlogsomstandigheden zodanig extra getroffen zijn dat zij op basis van ereschuld of bijzondere solidariteit voor een pensioen of uitkering in aanmerking komen’.

Overigens is het altijd erg lastig geweest om aan te tonen dat iemand in de categorie van oorlogsgetroffenen viel: ten eerste moesten traumatiserende ervaringen worden aangetoond, daarnaast moet worden aangetoond dat de klachten een direct gevolg waren van de oorlog en dat de persoon in kwestie om die reden een ‘verminderd verdienvermogen’ had. ‘Hard’ bewijs was nodig, een juridische bewijslast was vereist, getuigenverklaringen bijvoorbeeld, de inschatting van professionele hulpverlener(s), die wel een causaal verband zagen tussen een trauma en ervaringen

⁸ Het verdrag tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Bondsrepubliek Duitsland inzake de regeling van financiële vraagstukken en inzake uitkeringen ten gunste van Nederlandse slachtoffers van de nationaalsocialistische vervolging (Financieel Verdrag), 8 april 1960

uit de oorlog, was onvoldoende bewijs (juristen zagen psychologen dus niet als erkende professie). Ook medisch bewijs diende overlegt te worden, hetgeen spanning opleverde met de privacywetgeving, die vereist dat na bepaalde tijd patiëntenkaarten bijvoorbeeld moeten worden vernietigd.

De Vereniging ter behartiging der belangen van Burgeroorlogsslachtoffers 1940-1945 (VEBO)⁹ heeft de Nederlandse overheid in 1997 verzocht om de hongerwinterkinderen op te nemen onder artikel 19-toeslag Wubo¹⁰ en een buitengewoon pensioen toe te kennen op basis van de directe gevolgen en de langer termijn effecten die zij hun hele leven al ondervonden van de ontberingen van de hongerwinter. Dit verzoek is afgewezen¹¹ en vervolgens is het door hen ingediende beroep bij de Centrale Raad van Beroep eveneens afgewezen. De Centrale Raad van Beroep, de rechter in hoogste instantie, heeft geoordeeld dat de hongerwinter een gevolg was van algemene oorlogsomstandigheden, net als de spoorwegstaking, het vervoersembargo, de voedseltekorten en de strenge vorst. Om die reden worden de kinderen die te lijden hebben (gehad) van de honger en daar blijvende fysieke en/of psychische schade of aandoeningen aan over hebben gehouden, door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport niet gezien als oorlogsgetroffenen¹².

Wat nu precies onder het begrip 'algemene oorlogsomstandigheden' moet worden verstaan, is dus niet duidelijk. Het is duidelijk dat daaronder zaken te vatten zijn als de verplichte verduistering, de distributiebonnen, de directe gevolgen van frequente beschietingen door Duitsers en/of geallieerden, etc. Wat er kennelijk niet onder valt is het andere uiterste: verzetsstrijders die werden doodgeschoten door de Duitsers als represaille (bijvoorbeeld in Putten in 1944). Maar wat niet duidelijk is, is of het afvoeren van de duizenden mannen die gedwongen zijn om in Duitsland in fabrieken te werken onder erbarmelijke omstandigheden, dan wel het transport van Joden, zigeuners, geestelijk gehandicapten en verzetsstrijders naar concentratiekampen er nu wel of niet onder valt.

Ook is onduidelijk hoe het zit met de mensen die als oorlogsslachtoffers door de oorlog dakloos waren geworden en in noodbampen moesten zien te overleven of aan de honger zijn overleden. Of met de kinderen die als kind de oorlog en de hongerwinter hebben doorleefd en zij die zijn verwekt tijdens de hongerwinter en dientengevolge vaak fysieke en psychische schade hebben. Voor deze groepen waren de effecten van door hen doorstane ontberingen wellicht even zwaar (oorlogstrauma's) en blijken eveneens een leven lang effecten te hebben.

⁹ De Vereniging ter behartiging der belangen van Burger-oorlogsslachtoffers 1940-1945 (VEBO), opgericht in 1992, stelde zich tot doel hulp te bieden bij het aanvragen van uitkeringen de aanvragers van uitkeringen in het kader van de Wet Uitkering Burgeroorlogsgetroffenen. Daarnaast bepleitte de vereniging bij de overheid een soepeler beleid ten aanzien van de aanvragen die zij beoordeelde.

¹⁰ De Wet uitkeringen burger-oorlogsslachtoffers 1940-1945 (Wubo) biedt financiële ondersteuning aan mensen die in de Tweede Wereldoorlog in Europa of Azië als burger zijn getroffen door oorlogsgeweld, of slachtoffer waren van ongeregelde honger tijdens de naoorlogse Bersiap-periode (15 augustus 1945 tot 27 december 1949) in het voormalige Nederlands-Indië. Ook weduwen, weduwnaars en minderjarig volle wezen van burger-oorlogsslachtoffers kunnen financiële ondersteuning krijgen vanuit deze wet.

¹¹ Kamerstuk 20 454 Voortgangsrapportage uitvoering wetten oorlogsgetroffenen, nr. 41 Brief van E. Borst-Eilers, minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 14 oktober 1997

¹² Brief kenmerk OHW/BB-U-2809332, 30 oktober 2007, mr drs. P. Huitsing, directeur van de Eenheid Oorlogsgetroffenen en Herinnering WOII, namens de staatssecretaris van VWS.

De officiële verzetsstrijders worden elk jaar erkend voor hun daden en offers, door herdenkingen in heel Nederland. En elk jaar opnieuw doet dit pijn bij de bovengenoemde groepen Nederlanders, die gemakshalve worden vergeten door de regering en voor wiens leed en offer geen enkel oog is. Het wordt tijd dat dit verandert, het wordt tijd dat de regering officieel erkend dat ook deze groepen als oorlogsslachtoffers zijn aan te merken en ook jaarlijks stil te staan bij hun offers.

AANLEIDING TOT DE HONGERWINTER VAN 1944 – 1945

De redenen dat er een hongerwinter ontstond in Nederland is natuurlijk direct te wijten aan het gegeven dat Nederland op dat moment al enige jaren bezet was door Duitsland en onder het juk van de Duitse bezetters niet meer vrij was om zaken naar eigen inzicht en mogelijkheden te regelen. Om het verdere verloop, zoals de spoorwegstaking en de hongersnood die uitbrak in een deel van Nederland, in een historisch perspectief te zetten is het belangrijk om even terug te gaan naar het militaire verloop van de oorlog.

Nederlandse spoorwegen

De Nederlandse Spoorwegen heeft in het begin van de oorlog stipt het treinverkeer op orde gehouden. Men vond het een eervolle plicht om treinen, ook die met Joden, op tijd te laten rijden. Overigens werkten in alle bezette gebieden de spoorwegbedrijven samen met de Duitsers, waarbij in drie jaar tijd tweeduizend treinen naar de concentratie- en vernietigingskampen hebben gereden. Vanaf het begin van de transporten naar Westerbork in 1942 vroegen verzetsmensen aan de regering in ballingschap wat er in verband met de deportaties gedaan moest worden, maar telkens kregen ze te horen dat die moesten doorgaan. Koningin Wilhelmina gaf in 1944 complimenten aan het spoorwegpersoneel, omdat ze zo prachtig hun vaderlandse plicht hadden vervuld. Na de oorlog verklaarde verkeersminister Steef van Schaik dat het treinvervoer naar de concentratiekampen zelfs de plicht was die de Nederlandse regering van het spoorwegpersoneel eiste, omdat het goed was voor de Nederlandse economie. Op dat moment veroorzaakten de woorden Van Schaik geen ophef, maar vijftig jaar later wel. Aad Veenman, president-directeur van de Nederlandse Spoorwegen, bood in 2005 namens het bedrijf zijn excuses aan voor de omstreden rol die de spoorwegen speelden tijdens de oorlog.

De Koningin was met haar kabinet in mei 1940 naar Londen vertrokken, de strijd tegen de bezetters zou vanaf niet-Nederlandse bodem worden voortgezet. Voor het lot van hen die per spoor vervoerd werden in opdracht van de Duitsers, was vanuit de regering in ballingschap geen interesse. De vervolging van Joden was ook geen enkele keer een agendapunt van de ministerraad in Londen. Zelfs niet toen Henri Dentz, Nederlands ambtenaar in Londen, in 1943 een rapport opstelde waarin hij schatte dat op dat moment 100.000 Nederlandse Joden waren vermoord. Hij stuurde zijn rapport aan alle Nederlandse ministeries en ook aan het Rode Kruis, maar er gebeurde niets. Radio Oranje, die in juli 1940 korte uitzendingen vanuit Londen verzorgde, was in het begin een aaneenschakeling van commentaren en lezingen. Later werd er ook nieuws uit bezet gebied gegeven, maar deze waren door de gebrekkige verbindingen met Nederland vaak oud. De toespraken van Koningin Wilhelmina waren echter een groot succes, omdat zij vuur en overtuigingskracht in haar woorden wist te leggen. De koningin, die een onverzoenlijke houding liet zien ten opzichte van de Duitsers, wijdde daarentegen in haar toespraken voor Radio Oranje in totaal slechts vijf zinnen aan het lot van de Joden. Een van de spaarzame momenten dat zij dit onderwerp besprak, was op 17 oktober 1942: “Ik deel van harte uw verontwaardiging en smart over het lot onzer Joodse landgenoten. En met mijn gehele volk voel ik de onmenselijke behandeling, ja, het stelselmatig uitroeien van deze landgenoten, die eeuwig met ons samen woonden in ons gezegend vaderland, als ons persoonlijk aangedaan”.

Operatie Market Garden

In het begin van de twintigste eeuw is de eerste grote conflict op wereldniveau uitgevochten op het Europese vasteland: de Eerste Wereldoorlog. Deze oorlog is verloren door Duitsland, die vervolgens verplicht werd tot stevige (financiële) compensatie aan de landen, die deze wereldoorlog hadden gewonnen. Er brak een economische crisis uit in Duitsland, wat onder meer de grond vormde voor de opkomst van het Nationaalsocialisme, met Adolf Hitler als leider. Hij begon in 1940 de Tweede Wereldoorlog en bezette diverse Europese landen in een poging om heel Europa om te vormen tot één groot Duitsland. Japan en Italië waren landen die zich bij Duitsland aansloten. Met de term geallieerden werden de landen aangeduid, die Duitsland bevochten en de bezette gebieden wilden bevrijden van de Duitsers. De geallieerden bestonden uit Engeland, Canada, China en de Sovjet-Unie, later sloot ook Amerika zich er bij aan.

Operatie Market Garden was een aanval van de geallieerden aan het einde van de oorlog. Het tweeledige plan werd 'Market Garden' genoemd en bestond uit operatie Market, het luchtlandingsgedeelte, en operatie Garden, het grondoffensief. Doel van deze tweeledige operatie was het in handen krijgen van een aantal strategisch gelegen bruggen over grote rivieren in Nederland. Van daaruit moet een deel van het geallieerde leger oprukken naar het Duitse Ruhrgebied, het hart van de Duitse oorlogsindustrie en door te stoten naar Berlijn. Het plan hield in dat de Britse en Amerikaanse luchtlandingstroepen belangrijke bruggen over Nederlandse rivieren zouden innemen, waarna grondtroepen via deze bruggen snel zouden kunnen doorstoten tot aan het IJsselmeer. Daarmee zouden de Duitse troepen in westelijk Nederland in de tang zijn genomen en was er tevens de mogelijkheid om naar het oosten door te stoten, richting Berlijn.

Met deze operatie wilde de geallieerden met één laatste grote operatie de Tweede Wereldoorlog in Europa vóór Kerstmis 1944 beëindigen. Maar dat liep anders. Op 17 september 1944 begon Operatie Market Garden volgens een strak schema: eerste dag zou men Eindhoven moeten hebben bevrijd, op de tweede dag Nijmegen en op de derde dag Arnhem. Via de grond moest het Britse 30^e Legerkorps, dat op D-day (6 juni 1944) in Frankrijk aan land was gegaan, in drie dagen vanaf de Belgische grens tot aan Arnhem oprukken. Om dat soepel te laten verlopen, moesten eerst alle tussengelegen bruggen door de luchtlandingstroepen veroverd worden.

Vanuit België werd het grondoffensief gestart. Toen de geallieerden rond 20 augustus in een enorm tempo en met een grote macht van 1 miljoen soldaten optrekken, zijn Brussel en Antwerpen begin september bevrijd. De verslagen Duitsers trekken in wanorde door Zuid-Nederland, richting 'Heimat'. Na de verovering van Antwerpen lassen de geallieerden een adempauze in, dat was echter een tactische fout. De adempauze beidt de Duitsers de gelegenheid om zich te hergroeperen en versterking uit Duitsland aan te voeren. Het 15^e Duitse leger slaagt erin om met hun bewapening Noord-Brabant te bereiken. Als op 17 september 1944 het Britse 30^e corps vanuit België oprukt, lopen ze op tegen het 15^e Duitse leger bij Vught, dat lag toevallig in het geplande landingsgebied van de geallieerde troepen. Tegelijk zijn er twee uit Frankrijk gevluchte Duitse elitetroepen op de Veluwe gestationeerd, om daar 'op verhaal' te komen voordat ze weer zouden worden ingezet. Toen operatie Market Garden vier dagen na de start in Zuid-Nederland vastliep, kwam dat in belangrijke mate door pressie van eenheden van het 15^e Duitse leger. De felle en onverwachte Duitse weerstand bleek redelijk eenvoudig de geallieerde colonne te kunnen vertragen.

Door de opgelopen vertraging in Noord-Brabant klopten de tijdschema's van de operatie niet meer en vervolgens lukte daardoor ook niet om tijdig bij de bruggen aan te komen om daar de luchtlandingen te ondersteunen. Het gehele Britse 30e corps met meer dan 20.000 voertuigen, waaronder zware rupsvoertuigen, moest over één smalle weg oprukken, de enige landroute vanuit Eindhoven naar Nijmegen. Als voertuigen door pech of vijandelijke actie van tanks kwamen stil te liggen, zou dit onherroepelijk leiden tot een blokkade op de weg en daarmee tot onherstelbaar tijdverlies van de operatie.

Drie Amerikaanse luchtlandingsdivisies (de 1ste, de 82ste en 101ste Airbornedivisie) zouden de weg vrijmaken voor het 30^e Britse corps. In de vroege ochtend van 17 september startte een geallieerd bombardement, dat tot doel had het Duitse luchtdoelgeschut en de vliegbases in Zuid-Nederland uit te schakelen. Dit had effect: toen de luchtlandingstroepen later die dag aangevoerd werden, hadden ze nauwelijks hinder van luchtafweergeschut of Duitse vliegtuigen. In eerste instantie werden de Duitsers namelijk overrompeld door de luchtlandingen.

Om verliezen door vijandelijk vuur te beperken was gekozen voor landingsplaatsen die een flink eind van hun uiteindelijke doel af lagen. Dat gaf de Duitsers de mogelijkheid en de tijd om, met succes, verdedigingen op te werpen en de opmars van de geallieerden ernstig te vertragen. Zo bliezen de Duitsers de spoorbrug op die de geallieerden wilden gebruiken om de verkeersbrug bij Arnhem vanaf het zuiden te bereiken. De Britten wisten wel de noordkant van de brug te bereiken, maar door het verzet van Duitse troepen konden ze de brug niet innemen. Ook de bruggen bij Nijmegen en bij Son konden niet worden ingenomen door de geallieerden, daardoor werd de doorgaande route van het 30^e corps bij Eindhoven stilgelegd.

De dag erna was er 's middags een tweede golf van luchtlandingstroepen vanuit Engeland opgestegen maar ook met de nieuwe troepen slaagden de geallieerden er niet in de brug bij Arnhem te veroveren. Ook de bruggen bij Nijmegen bleven de tweede dag van de operatie in Duitse handen. Wel slaagden de geallieerden er in om Eindhoven te bevrijden, zij het een dag later dan gepland. Om het oorspronkelijke schema te halen, zou de brug bij Arnhem binnen 24 uur door het 30^e Britse corps veroverd moeten worden. Dat lukte niet, deels vanwege het weer, waardoor versterkingen en voorraden niet kunnen worden gedropt, maar vooral door onverwacht hevige Duitse tegenstand.

Deze strijd is de geschiedenis ingegaan als de slag bij Arnhem, daarmee strandde operatie Market Garden officieel in de vroege ochtend van 26 september 1944, in de Betuwe langs de rivier Linge. Het zuiden van Nederland is wel bevrijd, maar de rest nog niet, het front deelt Nederland in tweeën.

Spoorwegstaking

Op zondagavond 17 september 1944, zeven uur Nederlandse tijd, klinkt op de Europese nieuwsdienst van de BBC de oproep uit naam van de Nederlandse regering in ballingschap: 'Naar aanleiding van een uit Nederland ontvangen vraag en na overleg met het Geallieerd Opperbevel (noot: SHAEF ¹³), mede in verband met acties die heden in Nederland zijn aangevangen, acht de

¹³ SHAEF = Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force, het hoofdkwartier van de opperbevelhebber van de geallieerde troepen in Noordwest-Europa vanaf eind 1943 tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog. Generaal Dwight Eisenhower was gedurende de gehele periode van de SHAEF de bevelhebber.

regering thans het ogenblik aangebroken, de instructie te geven tot een algemene staking van het spoorwegpersoneel, teneinde het vijandelijk vervoer en troepenconcentraties zo veel mogelijk te beletten.'

De Nederlandse regering riep het spoorwegpersoneel op om ondergronds te gaan en contact te maken met het Nederlandse verzet. 30.000 medewerkers van de NS gaven gehoor aan deze oproep, waardoor het Nederlandse treinverkeer stil kwam te liggen. Volgens Radio Oranje zou er 'na rijp beraad' toe besloten zijn door de Nederlandse regering in ballingschap. De bedoeling achter de staking was het lamleggen van het Duitse troepentransport in verband met de geallieerde luchtlandingen bij Arnhem. Ondanks een chaotisch begin als gevolg van het gebrek aan planning en organisatie was de spoorwegstaking wel een succes: 30.000 man spoorwegpersoneel dook onder.

Maar het effect van de staking valt tegen: de Duitsers gebruikten vervolgens hun eigen treinen voor het troepenvervoer. De effecten van de spoorwegstaking bleken op langere termijn zeer desastreus. Het was de bedoeling dat de spoorwegstaking de bevoorrading van Duitse legers zou stoppen en het Duitse leger zou daardoor niet in staat zijn om de geallieerden te verslaan. Omdat men verwachtte dat de geallieerden de Slag om Arnhem zouden winnen, was de verwachting dat de spoorwegstaking maar kort zou duren; tot aan de bevrijding, waarvan men verwachtte dat deze voor de Kerst 1944 zou komen.

De Duitsers werden door de spoorwegstaking volledig verrast, zij hadden geen tegenmaatregelen getroffen. Na enkele dagen begonnen ze echter alle vervoermiddelen die er nog waren, te vorderen zodat hun eigen bevoorrading van troepen niet in gevaar zou komen. Ze vorderden auto's en schepen en hadden in tien dagen hun eigen treintransport weer volledig op orde. Daarnaast legden ze beslag op voedselvoorraden die bestemd waren voor de bevolking, om hun eigen voedselvoorziening veilig te stellen. De staking was een fiasco en miste volledig zijn doel: het destabiliseren van de vijand, de Duitse bezetter.

De journalist Maurice Blessing¹⁴ noemt de spoorwegstaking 'een ramp' die zich 'tot aan de bevrijding zou voortslepen.' Al in 1942 was een oproep gedaan aan de NS om een onmiddellijk einde te maken aan het vervoer van politieke gevangenen en joden: 'Spoorwegpersoneel, machinisten, bedenkt dat iedere trein die geladen met slaven door u vervoerd wordt, ter slachtbank gaat!' (De Waarheid). Maar pas na vier jaar maakte de NS een einde aan het vervoer van personen naar concentratiekampen en van vijandelijke soldaten en oorlogsmaterieel. De reden dat de NS bleef rijden lag in de bedrijfscultuur, waarin plichtsbetrachting, discipline en punctualiteit leidden tot de opvatting dat 'wat er ook mocht gebeuren, de NS altijd moest blijven rijden'. De NS-directie had in een dienstorder van 20 mei 1940 zich uitgesproken voor 'loyale samenwerking met de Duitse autoriteiten'. Door aanslagen van het verzet op treinen werd de NS gedwongen contact te leggen met het georganiseerd verzet. Maar de NS wilde alleen staken als de order daarvoor uit Londen zou komen, gegeven door de regering in ballingschap.

Toen die oproep kwam, via Radio Oranje, was dat niet alleen voor de Duitsers een verrassing maar ook voor de rest van Nederland. Alleen de NS was van te voren op de hoogte. In de radiouitzending wordt gerept van een 'rijp beraad' dat aan deze ingrijpende beslissing van de regering vooraf zou zijn

¹⁴ Uit: De spoorwegstaking van 1944, M. Blessing, Historisch Nieuwsblad 5/2015

gegaan. Niets is minder waar. De afkondiging van de staking vond namelijk niet plaats 'in overleg' maar op last ('dringend verzoek') van de geallieerden. Niemand in de regering was op de hoogte van de plannen van de geallieerden voor 17 september: te weten de slag om Arnhem. De mogelijkheid van een spoorwegstaking was wel besproken in de ministerraad, maar toen de geallieerden hiertoe opdracht gaven, zijn slechts enkele ministers van te voren op de hoogte gebracht, waaronder de minister van Oorlog Van Lidth en minister-president Gerbrandy.

Van geallieerde zijde sprak men geregeld met Nederlandse officieren in Londen, maar zij hadden de zeer stringente opdracht gekregen om hierover niet met de regering te spreken. Men was namelijk bang dat er iets zou uitlekken, zowel van de militaire operatie als van de spoorwegstaking, waardoor de operatie in gevaar zou kunnen worden gebracht. Blijkbaar had de geallieerde oorlogvoering weinig vertrouwen in de discretie van de Nederlandse ministers.

Intussen had de leiding van de NS op 11 september 1944 vanuit Londen van SHAEF telegrafisch bericht ontvangen dat met de mogelijkheid van een algemene spoorwegstaking rekening moest worden houden. Dit telegram was niet door de regering verzonden en de minister-president en/of de minister van Oorlog wisten hier niet van af. Zij hebben zich er bij neergelegd, in de overtuiging dat de geallieerde oorlogsleiding de spoorwegstaking zelf zou afkondigen, als de Nederlandse regering dit eventueel zou weigeren.

De minister-president Gerbrandy: "op 17 september jl., gaf de regeering via radio-oranje tast tot een algemeen staking van het spoorweg personeel, de regeering ontveinst zich niet, dat aan deze beslissing zeer groote gevolgen vastzaten, desniettemin werd het besluit genomen na rijp beraad met het geallieerde opperbevel, dat zijnerzijds had gewezen op de dringende strategische en tactische noodzaak om tot dezen maatregel over te gaan, Nederland was vanzelfsprekend verplicht het gansche gewicht aan beschikbaren steun in de weegschaal te werpen". Nederland had slechts te gehoorzamen, de belangen van het Nederlandsche volk werden achtergesteld bij de strategische en tactische noodzaak van het geallieerde opperbevel.

Toen operatie Market Garden mislukte, liet de bevrijding nog op zich wachten. Het bijkomende effect van de staking was een woedende Duitse bezetter, die onmiddellijk alle voertuigen en zelfs fietsen in beslag namen om hun troepen te kunnen verplaatsen. Om de situatie te verergeren, liet de Duitsers alle dijken en dammen in het westen van Nederland opblazen, zodat de bevolking werd gevangen in zijn eigen land en geen voedsel kon worden gemaakt. Eten en brandstof konden nu alleen maar per schip naar het westen van het land vervoerd worden. Toen in januari de rivieren dichtvroren, was scheepvaart niet meer mogelijk en begon de Hongerwinter in het westen van Nederland.

Als gevolg van de staking konden uit Groningen het graan en de aardappelen, die klaar stonden voor vertrek, ook niet meer naar het westen van Nederland worden vervoerd. Ook trekt de opvang van zo'n 30.000 ondergedoken NS'ers een zware wissel op de onderduikorganisaties en de financiering van het verzet. Bijzonder schrijnend is bovendien het lot van de vele Nederlandse politiek gevangenen in de concentratiekampen. Terwijl zij in eerste instantie het slachtoffer waren van de gedienselijke opstelling van het NS-personeel, worden ze nu de dupe van hun verlate werkweigering. De geregelde voedselpakketten van het Rode Kruis, die hen voorheen via de Nederlandse treinen werden toegezonden, kunnen de geïnterneerden nu niet meer bereiken. Leden van het verzet ondervonden veel hinder van de staking, omdat zij bonkaarten en wapens met de trein vervoerden.

Het westen van Nederland had erg onder de staking te lijden; omdat de toevoer van kolen en van voedsel gestopt was, kwam de bevolking in de Hongerwinter terecht. Door het gebrek aan kolen was er een gebrek aan alles: gas, elektriciteit en gemalen vielen stil waardoor het water niet meer kon worden weggepompt van de akkers. Door het gebrek aan aanvoer van eten, was men in deze gebieden aangewezen op eigen productie, dat echter vanwege het stilvallen van de gemalen, zeer problematisch was. De Duitse bezetter staakte bij wijze van vergelding zes weken lang alle transport, ook over water, naar het westen van Nederland. Door de strenge winter vroren rivieren dicht en ook het IJsselmeer, en tot aan de dooi was er daardoor überhaupt geen aanvoer meer. Op 27 september, tien dagen na de staking, hadden de Duitsers hun eigen vervoer echter weer in orde en konden zij de transporten van gevangenen hervatten. De staking had dus zijn doel gemist. Maar de regering liet op 25 januari 1945 weten dat de staking zou worden voortgezet. Waarom ging de staking door, waarom probeerde de regering niet met alle middelen de honger in te dammen?

In de vergadering van de ministerraad 28 september 1944 vroeg de minister van Waterstaat of de spoorwegstaking niet moet worden beëindigd: "De Minister van Oorlog meent, dat, nu het bevel tot staking van SHAEF is uitgegaan, aan deze moet worden gevraagd, of de staking nu nog doelmatig is"¹⁵. Het is onbekend wat het antwoord hierop was. De regering heeft wellicht gedacht, dat de spoorwegstaking slechts kort zou hoeven te duren, maar die illusie was weg na het mislukken van operatie Market Garden. Niet alleen had Nederland weinig in te brengen bij het afkondigen, het starten van de spoorwegstaking, ze had ook weinig in te brengen bij het eventueel opheffen van de staking. Want, zo zei Gerbrandy: "zou de staking worden opgeheven, dan zou de geallieerde luchtmacht tussenbeide moeten komen in veel sterkere mate dan thans reeds geschiedt en dan zou zij zich richten tegen objecten, die bemand en bediend zouden zijn door Nederlanders. Ook dan zou elk transport in het bezette gebied stil komen te liggen, ook dan zouden onvermijdelijk de gevolgen zijn: hongersnood, stilliggende elektrische centrales en gasfabrieken." Ook zegt hij dat de regering: "ten volle de zedelijke verantwoordelijkheid aanvaardend, wordt het op 17 september genomen besluit gehandhaafd in de overtuiging, dat met het opheffen van die spoorwegstaking 's lands belang in geen deele gediend zou zijn"¹⁶.

De regering in Londen realiseerde zich dus dat de staking zich nog vrijwel uitsluitend tegen de eigen bevolking keerde, maar er waren 'zeer goede en steekhoudende gronden' om door te gaan. Gerbrandy somde op 6 oktober 1944 via Radio Oranje de gronden op voor dit besluit:

1. 'Er is geen generaal pardon te verwachten voor de stakers, doch slechts een afschuwelijke weerwraak op de duizenden employés, die dan in de muil van de leeuw zouden lopen.'
2. 'De Duitsers zouden een weer functionerend spoorwegnet slechts misbruiken om alle nog resterende voorraden het land uit te slepen.'
3. 'Het zwaarwegende motief hebben wij voor het laatst bewaard: Indien in Nederland de spoorwegen weer aan de gang gaan, zou het geallieerd opperbevel de taak moeten overnemen, die thans met onzelfzuchtige toewijding en ten koste van bloedige offers door de stakende

¹⁵ De Nederlandse regering in Londen en de spoorwegstaking, C.L.W. Fock, Tijdschrift De Gids, jaargang 118, november 1955

¹⁶ van ANP Telexberichten 06-10-1944, pagina 13

spoorwegmannen wordt uitgevoerd. Zij hebben het verkeer praktisch stilgelegd. Deze daad, die in de hele wereld diepe indruk heeft gemaakt strekt hen tot roem, in weerwil van alle rampen ermee verbonden. Zou de staking echter worden opgeheven dan zou de geallieerde luchtmacht tussenbeide moeten komen in veel sterkere mate dan thans reeds geschiedt. Dan zou ze zich richten tegen de treinen, die bemand zijn door Nederlanders. Ook dan zou elk transport in het gehele nog bezette gebied stil komen te liggen. Ook dan zouden de onvermijdelijke gevolgen zijn: dreigende hongersnood, stilliggende elektriciteitscentrales en gasfabrieken en bovendien een onvermijdelijk aantal slachtoffers onder de burgerbevolking. En dan, het ergste van alles met het oog op de toekomst, zou het gevolg tevens zijn: Een vernield spoorwegnet door het hele land heen.”

Kortom: ook als er niet meer wordt gestaakt, zal het treinverkeer stil komen te staan, omdat de geallieerden dan het Nederlandse spoorwegnet zouden bombarderen. Zoals het ook de geallieerden waren die de spoorwegstaking hadden afgedwongen op straffe van de totale vernietiging van het spoorwegnet. Gerbrandy zei het letterlijk: 'Dat was het ergste van alles'.

Op 27 september 1944 bereikte eerste radioverslagen van het Nederlandse verzet Londen en men waarschuwde dat er nog maar voor een paar weken voedsel zou zijn in het westen van Nederland. Vanaf dit punt werd de situatie nog erger, vooral als gevolg van de winter, die was in 1944 / 1945 een van de koudste winters in de Europese geschiedenis. Door honger gedreven liep de bevolking vele tientallen kilometers om kostbaarheden voor voedsel te verhandelen. Tulpenbollen en suikerbieten werden nu de dagelijkse voeding. Meubelen en huizen werden uit elkaar gehaald en gebruikt als brandhout. Tot januari / februari 1945 lag het officiële rantsoen op 400 tot 800 calorieën per dag, ongeveer 30.000 Nederlanders waren gestorven van de honger. In de steden kon voor de doden soms slechts met grote moeite een graf worden gevonden. De grond was hard bevroren en de energie voor graafwerk en transport ontbrak. Hout voor doodskisten kon men bovendien beter gebruiken als brandstof. In Amsterdam werden van februari tot augustus 1945 de lijken in de leegstaande Zuiderkerk opgeslagen.

Ondanks dat al talloze Nederlanders de hongerdood waren gestorven, weigerde de regering het stakingsparool in te trekken: 'De regering wenst nogmaals met nadruk te wijzen op de noodzaak van

een onverzwakte voortzetting van de spoorwegstaking, die dient te geschieden in weerwil van de grote moeilijkheden van de voedselpositie’.

De staking duurt dan dus tot de Duitse capitulatie op 5 mei 1945, de dat dat heel Nederland is bevrijd van de Duitse bezettingsmacht.

Bevoorrading van het westen

De crisis waaruit de hongernood zich ontwikkelde was in de eerste plaats een transportcrisis. Het Duitse vervoersverbod (als represaillemaatregel voor de spoorwegstaking) maakte vanaf eind september zes weken lang alle vervoer naar West Nederland onmogelijk. In oktober dacht Duitsland erover na om het vervoersverbod te beëindigen. De Rijkscommissaris Seyss-Inquart¹⁷ vond het goed dat schepen die voedsel naar Amsterdam zouden brengen, niet zouden worden gevorderd. Seyss-Inquart ging er ook mee akkoord dat die schepen niet zouden worden ingeschakeld bij het transport van (industriële en handels-)voorraden en machines. Verder keurde hij het goed dat de organisatie van de voedseltransporten plaats zou vinden door de Centrale Rederij voor de Voedselvoorziening met zeven afvoerhavens in het oosten van het land. Alles wat over het IJsselmeer zou worden aangevoerd, zou in het westen van het land in de algemene distributie komen.

Eind september was operatie Market Garden een mislukking en de bevrijding van het westen van Nederland zou nog lang op zich kunnen laten wachten. Daar dreigde een grote ramp zich te voltrekken: hongersnood. Het opheffen van de staking zou deze ramp kunnen afwenden of in ernst doen afnemen, maar de hoogste Nederlandse ambtenaren die bij de voedselvoorziening waren betrokken, hebben er niet aan gedacht pogingen te ondernemen om een einde te maken aan de staking. Vanaf 3 september 1944 was prins Bernhard Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten en daarmee tevens hoofd van de Nederlandse Missie bij het SHAEF¹⁸. In Londen, waar de regering was ingelicht over de dreigende nood, heeft men wel overwogen om de staking op te heffen. Maar het overleg met het geallieerde opperbevel SHAEF verliep niet geheel vlekkeloos.

Op 1 november 1944 had SCHAEF een rapport gereed over de ‘supply conditions’ in Nederland: men realiseerde zich dat de bevrijding nog enige tijd kon duren en dat het probleem voedselhulp zonder twijfel de moeilijkste in heel Noord-West Europa was¹⁹. Nederland werd ingedeeld in drie gebieden, het bevrijde zuiden was gebied A, het westen van de IJssel was gebied B en het oosten en noorden gebied C. Gebied A werd geacht zichzelf te kunnen redden, alhoewel dat in de praktijk anders was omdat ook daar de aanvoer van voorraden lastig was door de vele bruggen die vernield waren. In gebied C waren relatief weinig problemen met voedselvoorziening, vanwege het relatief grote aantal boeren en lage aantal inwoners.

Men vreesde echter dat in met name in gebied B een catastrofale situatie zou ontstaan: “failure to bring relief in time here may mean a terrible disaster and the loss of a very large part of the Dutch

¹⁷ Arthur Seys Inquart werd in 1940 aangesteld als Reichskommissar (Rijkscommissaris) voor Nederland, tijdens het Duitse Rijk de titel voor de hoogste Duitse ambtenaar in een bezet gebied.

¹⁸ Uit: Nationaal Archief, nr 2.13.137, referentie: Ojen, Binnenlandse Strijdkrachten, I, 146.

¹⁹ Uit: Circus Kruls, militair gezag in Nederland 1944-1946, D.C.L. Schoonoord/NIOD, 2011

nation”²⁰. Maar SHAEF en de Nederlandse regering slaagden er niet in om daadkrachtig besluiten te nemen. Het was hen bekend dat sinds januari 1944 het sterftecijfer onder ouderen en kinderen met 250% was gestegen. Veel mensen waren in januari 1945 inmiddels te zwak om hun rantsoen op te kunnen halen, een rantsoen dat in november '44 nog 850 calorieën besloeg maar in februari '45 nog maar 350 calorieën. Elke aanvoer van voedsel werd beschouwd als aanvoer via de waterwegen en via de lucht. Want dat kon vanuit het westen en zuiden van het land plaatsvinden. Het treinverkeer werd als een verloren zaak beschouwd.

Ook als de spoorwegstaking zou worden opgeheven, voorzag men dat er onvoldoende kolen en voedsel uit de noordelijke provincies kon worden aangevoerd. Medio oktober zou het westen zonder brood en elektriciteit zitten. Men rekende er op dat de bevolking in de gebieden A en B het tot 1 december 1944 zou kunnen uithouden, dan zou er hongersnood zijn, vanaf het invallen van de winter zou echter de hongerdood zijn intrede doen, was de verwachting.

De SHAEF beschouwde voedselhulp een zaak van de regering maar was wel bereid om hieraan mee te werken, zelfs als de Duitsers hiervan zouden profiteren. Een militaire operatie ter bevrijding van het westen wilde SHAEF echter beslist niet omdat het polderlandschap bijzonder onaantrekkelijk gevechtsterrein was, waar de Duitsers zich gemakkelijk achter inundaties konden verschansen. En om behoorlijke voedselaanvoer mogelijk te maken, was volgens hen een wapenstilstand nodig en dat was niet waarschijnlijk. Aanvoer door de linies heen, was niet mogelijk, en vanwege de oprukkende legers was het gebied boven de rivieren, daarvoor ook te gevaarlijk. SHAEF bleef voor het oosten van het land daarom een verlenging van de staking eisen²¹. Gedeeltelijk hervatting was niet mogelijk volgens hen, dat zou de geallieerde militaire acties hinderen.

Gedurende de militaire beraadslagingen over de spoorwegstaking en de voedselaanvoer, was er intensief overleg met diverse ministers. Gerbrandy wilde dat hulp aan het westen prioriteit kreeg boven het verslaan van de Duitsers. Maar zijn eisen waren te hoog: SHAEF weigerde voorrang te geven voor hulp aan de bevolking boven het bevechten van de Duitsers. Ook als dit per schip ging, vanaf het zuiden van het land. En met treinen, vanaf het oosten en noorden, was helemaal uitgesloten.

Militair belang ging dus boven burgerbelang, de regering in ballingschap schikte zich hierin: “Het was aan het volk de plicht te gehoorzamen. Zulks in weerwil van de moeilijkheden in de voedselvoorziening”. Op 2 oktober liet de regering een extra aansporing uitgaan om de staking vol te houden: ‘De regering wenst nogmaals met nadruk te wijzen op de noodzaak van een onverzwakte voortzetting van de spoorwegstaking, die dient te geschieden in weerwil van de grote moeilijkheden van de voedselpositie’.

²⁰ Uit: Circus Kruls, militair gezag in Nederland 1944-1946, D.C.L. Schoonoord/NIOD, 2011

²¹ De Nederlandse regering in Londen en de spoorwegstaking, C.L.W. Fock, Tijdschrift De Gids, jaargang 118, 1955

Oproep in de Amerfoortsche Courant (januari 1945).

In dit licht bekeken kan de weigering het stakingsparool op te heffen, feitelijk gezien worden als een oorlogsdaad van de regering in ballingschap en van de geallieerden tegen de Nederlandse bevolking.

'Normale' oorlogsomstandigheden?

Mede door de mislukking van de operatie Market Garden werd het westen niet bevrijd en leed de bevolking daar extra zwaar: door de winter en het staken van de voedselvoorziening. De winter hoorde bij de normale omstandigheden, ook represailles van de Duitsers voor Nederlandse verzetsactiviteiten hoorden daarbij. Over de rol van de spoorwegstaking in het geheel, verschillen de meningen echter. Sommigen geven aan dat de spoorwegstaking en de Duitse represailles 'normale' oorlogsomstandigheden waren, zonder af te willen doen aan het leed dat door velen is geleden. Anderen geven aan dat dit onjuist is: de spoorwegstaking had als direct gevolg een enorme hongersnood en door het opheffen van de staking had de ernst hiervan beduidend minder kunnen zijn. In deze redenatie zijn talloze Nederlanders nodeloos een hongerdood gestorven, zij zien de Nederlandse regering in ballingschap als de veroorzaker van dit leed.

Met het stoppen van de militaire operatie Market Garden kwam het legitieme militaire stakingsargument voor de algehele spoorwegstaking te vervallen. Toen in januari 1945 het IJsselmeer was dichtgevroren en het hervatten van voedseltransporten over het water niet mogelijk bleek, had de regering in ballingschap de mogelijkheid om de spoorwegstaking op te heffen.

Maar de regering weigerde in overleg te gaan met de Duitse bezetter, die daartoe zelfs een handreiking gedaan had. Daarentegen vroeg de regering advies van de leiders van het ondergrondse verzet. Die adviseerden om de staking door te zetten en om niet te onderhandelen, omdat men veronderstelde dat de Duitsers als tegenprestatie concessies zouden verlangen. Uit veiligheidsoverwegingen moesten toen 30.000 stakende spoorwegmensen onderduiken, wat een extra belasting betekende voor het verzet: zij moesten naast alle Joodse en andere vervolgd ook deze mensen van bonkaarten en onderduikadressen te voorzien. Het niet afgelasten van de spoorwegstaking heeft tot direct gevolg gehad dat de ingevallen winter extra hard aankwam. Het dodental in het westen van het land liep hoog op, mede omdat voedselvoorraden die in Drenthe en Overijssel klaar stonden, niet naar het westen konden worden gestuurd.

Het volharden van de spoorwegstaking was tevens de voorzetting van de kwelling van het Nederlandse bevolking, die door de voortdurende honger ernstig verzwakte. Het direct gevolg hiervan was dat in februari en maart 1945 22.000 mensen, voornamelijk ouderen en kinderen, alsnog bezweken. Ook zijn er 50.000 verzwakte Nederlanders in de maanden daarop overleden aan besmettelijke ziektes, waarvoor geen medicatie aanwezig was, zoals roodvonk, difterie, tyfus, dysenterie, polio en tuberculose (TBC). En in de jaren daarna bleek dat de kinderen van vrouwen, die de hongerwinter hadden overleefd, statistisch meer kans hadden op verschillende ziektes als

diabetes 2, borstkanker of schizofrenie²². En dan zijn de onverwerkte trauma's van de mensen die deze periode hebben overleefd, nog ongenoemd gebleven maar desalniettemin van grote omvang geweest. Het besluit van de regering in ballingschap, op advies van het verzet, had verstrekkende gevolgen tot ver in de tweede generatie, die na de oorlog is geboren.

Het is te gemakkelijk om deze gevolgen te wijten aan de algemene oorlogsomstandigheden en bezettingssituatie, het is bovendien feitelijk onjuist. Er is een causaal verband tussen het onverkort doorzetten van de spoorwegstaking (terwijl het militaire doel er van was weggevallen) en de honger in de westelijke provincies. Seyss-Inquart deed eind 1944 het aanbod om bij beëindiging van de spoorwegstaking wekelijks tien treinen met elk 500 ton aardappelen en wekelijks zes treinen met elk 600 ton graan vanuit het noorden naar het westen te laten rijden²³. In feite een humanitaire handreiking van de bezetter. Toch besloot de regering bewust om deze handreiking niet aan te nemen, waardoor de hongerwinter in volle omvang nog wekenlang slachtoffers maakte, zowel directe, op de korte termijn als ook slachtoffers op de lange termijn. Daarmee kan het welbewust laten verslechteren van de leefomstandigheden van de Nederlanders in de westelijke provincies gezien worden als militair machtsmiddel, dat is ingezet om de bezetters onder druk te zetten. Een merkwaardige beslissing, militair gezien, omdat de maatregel geen enkel effect zou ressorteren voor de Duitsers omdat hun eigen treinen weer reden.

De ramp die zich voltrok in het westen van het land, zou veel minder desastreus geweest zijn als de voedselvoorziening weer op gang was gekomen. De hongerdoden, de slachtoffers van besmettelijke ziekten en de fysieke en psychische schade van overlevenden, komen derhalve voor rekening van de regering in ballingschap. Het is hen onverkort aan te rekenen, omdat het overgrote deel van deze slachtoffers en schade voorkomen had kunnen worden door de spoorwegstaking op te heffen en de voedseltransporten weer toe te laten. De ramp valt derhalve niet onder 'normale' oorlogsomstandigheden, onder geen enkele definitie.

Dank zij humanitaire hulp van de bevolking van de noordelijke en oostelijke provincies aan 'etenhalers', onderduikers en hongerevacuees (waaronder 40.000 kinderen), is meer leed voorkomen. De belangeloze inzet van dit deel van de bevolking is overigens ook stelselmatig genegeerd door de regering en bewust weggelaten of gemarginaliseerd in de geschiedschrijving over de oorlog. De nadruk is gelegd op de militaire handelingen en overwegingen, de gevolgen voor de bevolking en hun inzet om anderen het leven te redden (de zogenaamde stille helden) zijn daaraan ondergeschikt gemaakt. Nu uit onderzoek blijkt dat de gevolgen voor de bevolking verder gaan dan psychisch leed, is reparatie van deze geschiedschrijving noodzakelijk.

In wezen dient de wetgever zich te realiseren dat "het voeren van oorlog het werk is van mensen en dat daarom de door de oorlog toegebrachte materiele en/of immateriële schade dan ook door mensen naar redelijkheid en billijkheid moet worden hersteld of gecompenseerd. Slachtoffers

²² Het Hongerwinter Onderzoek door prof dr. T Roseboom, naar de gezondheid van mannen en vrouwen die zijn geboren in de periode van november 1943 tot en met februari 1947 in het Wilhelmina Gasthuis te Amsterdam. Uitgevoerd door de afdelingen Klinische Epidemiologie en Biostatistiek, Gynaecologie en Verloskunde en Interne Geneeskunde van het Academisch Medisch Centrum in samenwerking met de MRC Environmental Epidemiology Unit van de University of Southampton, UK.

²³ Uit 'Nederland 1938-1948', economie en samenleving in de jaren van oorlog en bezetting, prof. dr. H.A.M. Klemann, uitg. Boom, 2002

behoren de kans te krijgen om zich na een reeks van zielsbeschadigingen en maatschappelijke dervingen te herstellen”(D. van Reenen)²⁴ . En het is goed te beargumenteren dat ten aanzien van de kinderen die slachtoffer zijn van de hongerwinter, eveneens bijzondere solidariteit van het Nederlandse volk en regering van toepassing is, zowel moreel als juridisch.

²⁴ Uit “de causaliteit tussen Hongerwinter en spoorwegstaking” het genocidale effect van de spoorwegstaking, Nota 2008 van D. van Reenen, oud voorzitter VEBO en hongerwinterkind.

DIRECTE GEVOLGEN VAN DE HONGERWINTER VAN 1944 – 1945

Als gevolg van de oorlog en de koude winter, traden directe gevolgen op voor de bevolking, te weten schaarste van levensmiddelen door rantsoenering en vanwege de spoorwegstaking, hetgeen leidde tot honger onder de bevolking van het westen van Nederland. In de grote steden werden kindertransporten georganiseerd, om ondervoede kinderen van de hongerdood te redden door hen naar het oosten en noorden van het land te brengen, waar nog wel eten voor handen was. Een bijzonder aspect van deze oorlog was overigens de talloze daklozen, die door bombardementen hun woning waren kwijtgeraakt. Zij zijn tijdens en na de oorlog in kampen geplaatst, ze verwerden door de oorlogsomstandigheden tot de zogenaamde a-socialen.

Schaarste

Al voor de oorlog was het crisis en waren er zaken alleen nog op de bon verkrijgbaar, zoals suiker. Na de Duitse inval werden steeds meer artikelen schaars en al in 1940 waren sommige zaken al helemaal niet meer verkrijgbaar. Zoals koffie, thee, tabak en zeep: deze werden vervangen door surrogaatartikelen. En van andere artikelen liep de kwaliteit steeds verder achteruit omdat bepaalde ingrediënten moeilijker verkrijgbaar waren, zoals brood dat verwerd tot een donkerbruine harde substantie bij gebrek aan boter, het zogenaamde Regeringsbrood. Op doktersadvies kon men wel ander eten bij het Rode Kruis halen, maar ook dat was beperkt en van matige kwaliteit.

In de loop van 1944 werd energie ook schaarser: In augustus werd de gasvoorziening stopgezet, waardoor men niet meer kon koken op het fornuis. In oktober stopte de levering van elektriciteit: In veel steden kon men alleen gedurende een uur tussen de middag water, elektriciteit of gas geleverd krijgen. Alhoewel het dagelijks leven hierdoor werd bemoeilijkt, werd tot ver in de oorlog geen echte honger geleden. Doordat gas en elektriciteit niet voorhanden waren, was er geen licht, geen verwarming en geen normale gelegenheid tot koken. Men werd ingenieus in het verzinnen van methoden om te kunnen koken met gebruik van hooikisten of op houtsplinters en papierballen, die gekneet waren van snippers en karton. Met een knijpkat kon eventueel worden bijgelicht, maar velen behielpen zich met een stompje kaars of een potje met reuzel met een lont er in, en gingen vroeg naar bed. Na acht uur 's avonds mocht men bovendien vanwege de spertijd de straat niet meer op. Huizen waren verplicht verduisterd vanaf zonsondergang.

Omdat er geen dieselolie en benzine meer was, werd ook in de steden het huisvuil niet meer opgehaald. Vanwege het gebrek aan voldoende water, warmte en voedsel ontstonden onhygiënische toestanden en kregen mensen last van vlooien, luizen en schurfft. Kleine verwondingen konden niet goed worden verzorgd en werden al gauw etterende zweren. Er braken besmettelijke ziektes uit, zoals tuberculose, difterie, dysenterie en polio. Medicijnen waren er nauwelijks: ruim 22.000 mensen overleden aan honger, uitputting en ziektes in de grote steden in het westen. De scholen waren nog wel open, maar langzamerhand werden de klassen kleiner, omdat veel kinderen thuis bleven of ziek werden. Veel schoolgebouwen werden ingenomen door de Duitsers, die daar werden ingekwartierd, daarmee verviel voor veel kinderen automatisch de school.

In 1943 kwamen de bekende distributiestamkaarten in omloop: iedere Nederlander kon er eentje krijgen op vertoon van zijn of haar legitimatie. Met deze stamkaarten had men recht op bonnenkaarten voor bepaalde levensmiddelen. Maar om distributiestamkaarten te krijgen, moest

men bekend zijn bij de overheid en dus bij de Duitsers: onderduikers, joden en verzetsmensen vroegen ze om die reden niet aan. Voor alles dat nog via de 'Zwarte markt' te koop was, werden dikwijls exorbitante prijzen gevraagd: voor een brood dat normaal 19 cent kostte, werd gemakkelijk 50 gulden gevraagd. Daarom ontstond naast de distributie en de zwarte markt ook een ruilmarkt, waarin alles van waarde werd geruild tegen benodigdheden. Daarnaast was de gestelde hoeveelheid rantsoen geen garantie dat deze voedselsoort daadwerkelijk aanwezig was. Ook was de kwaliteit dikwijls van een laag niveau.

De winter van 1944-1945 bleek letterlijk en figuurlijk hard. Terwijl men aan vrijwel alles gebrek had, was november met twintig regendagen extreem kil en nat, ook december was een koude maand. Met alle macht probeerde men het in huis nog warm te houden, maar dat was niet eenvoudig. In januari was het dagenlang s' nachts -12°C , viel er enkele weken lang sneeuw en stond er een krachtige oostenwind. Deze sneeuwstorm achtige toestanden in combinatie met de felle koude zorgden er voor dat mensen zware ontberingen moesten doorstaan. Veel stedelingen profiteerden wel van de verduistering die door de bezetter was ingesteld. 's Nachts was het hierdoor buiten zeer donker, waardoor men in parken en plantsoenen vaak ongezien illegaal bomen kon kappen (en snel in het donker kon verdwijnen als men toch werd gesnapt). Het Nieuws van de Dag schatte in maart 1945 dat zo'n 20.000 van de 34.000 bomen in Amsterdam tijdens de winter in de kachels waren beland. Ook werd veel hout gesloopt uit leegstaande huizen van weggevoerde Joden. Zoldervloeren, trapleuningen, deuren, kozijnen: alles wat kon branden was waardevol. De strenge vorst bleef aanhouden, gedurende december en januari. In februari werd het weer zeer nat en stormachtig. Het gebrek aan voedsel en brandstof kwam tegelijk met de koude en natte winter: bij elkaar leverde dit een barre situatie op die versterkt werd door de spoorwegstaking, waardoor de aanvoer wegviel.

Toen duidelijk werd dat een echte hongersnood aanstaande was, besloot Seyss-Inquart het voedselvervoer over het IJsselmeer weer toe te staan. Vanuit het platteland kon zo, was het idee, toch weer wat voedsel naar de hongerende bevolking in het westen van het land worden gebracht. De schippers aarzelden aanvankelijk om de voedseltransporten over water op te starten, uit angst voor handlangers van de bezetter die het voedsel in beslag konden nemen. Na een garantie van de Rijkscommissaris dat vervoer veilig was, gingen de schippers toch aan de slag. Maar het was eigenlijk te laat. De aanhoudende vorst maakte het varen over het IJsselmeer rond Kerst al onmogelijk. De ijslaag was simpelweg te dik voor de schepen om doorheen te varen.

De regering in ballingschap maakte zich erg druk om de hongersnood die in het Westen bestond maar slaagde er niet in om meer dan sympathie hiervoor te verkrijgen van de Britten en de SHAEF. Voor hen was een militaire operatie belangrijker en welke actie voor voedsel dan ook ondernomen werd, men wilde meewerken zolang het niet interfereerde met een militaire operatie. Bovendien leverde de bevoorrading van de legers SHAEF al genoeg problemen en hoofdbrekens op.

De regering in ballingschap was zwak en kon op weinig steun rekenen. De geallieerden betwijfelden openlijk dat ook al zou er voedselaanvoer op gang komen naar het westen, of dat niet tot chaos zou leiden omdat vanwege gebrek aan brandstof dit eten niet gekookt kon worden. Overigens is bijvoorbeeld in Rotterdam na de oorlog op diverse plekken een voorraad aardappelen ontdekt: de eigen bevolking trachtte kennelijk uit de schaarste soms ook voordeel te krijgen door voedsel achter de hand te houden en indien nodig met flinke winst te verkopen.

Honger

Het voedsel werd in de hongerende gebieden zo alsmar schaarser en slechter. Omdat er geen elektriciteit er meer was, werkten ook de gemalen niet meer die het water moesten wegpompen uit de agrarische gebieden in het westen. Daardoor viel de teelt op die gebieden erg tegen, zo die al mogelijk was. Winkels gingen suikerbieten en tulpenbollen verkopen ter vervanging van aardappels. De meeste mensen waren aangewezen op gaarkeukens. Dagelijks vertrokken er inwoners uit de stad, in de hoop om daarbuiten bij boeren voedsel te kunnen ruilen. Vaak waren het vrouwen, die er alleen voor stonden doordat hun mannen tijdens razzia's waren opgepakt en te werk waren gesteld in Duitsland. Ook kinderen ondernamen hongertochten, met karren en fietsen met houten velgen

Bij de gaarkeukens kon eenmaal per dag, op vertoon van een bonnenkaart, waterige stampot of soep van aardappelschillen worden afgehaald. Dat leidde tot lange rijen wachtenden, wat in de bijtende kou niet meeviel. Het gemiddelde rantsoen bedroeg maar 500 calorieën, waar minimaal 2000 calorieën nodig zijn voor een gezond leven. Als er een beetje eten in huis was, moest dat verwarmd worden. Vaak gebruikte men daarvoor een oud conservenblik met een gat onderin, een zogenaamd noodkacheltje. Daarin werden takjes of houtspaandertjes verbrand. De voedselschaarste was soms zo groot dat mensen zelfs honden, katten en bloembollen aten, ook suikerbieten kwamen in de distributie. Er werden recepten gepubliceerd in kranten voor het koken met dahliabollen en tulpenbollen en het maken van 'crisiscake', zonder boter, melk of eieren.

De echte ellende begon pas na de spoorwegstaking in september, toen door het wegvallen van de aanvoer van kolen, de brandstof in het westen begon op te raken. Al vanaf september konden burgers nauwelijks meer brandstof krijgen. In de bezette gebieden ontstond een ongeremde jacht op alles wat kon branden. In eerste instantie werden de loodsen waar kolen in opgeslagen lag, bestormd en leeggeroofd. Daarna werden bomen illegaal gesnoeid en omgezaagd, bielzen en geteerde houtblokjes werden tussen de tramrails weg gesloopt en opgestookt. In de grote steden werd hout gesloopt uit leegstaande huizen waaruit Joden waren weggevoerd en uit kapot gebombardeerde huizen. Alles wat brandbaar was werd verzameld om de noodkacheltjes ('wonderkacheltje of majo-tje') brandend te houden.

Ook het voedsel dat voorheen per trein werd aangevoerd kon het westen niet meer bereiken. Door het verbod op voedselleveranties en de vorderingen van de Duitsers waren vanaf oktober al ernstige voedseltekorten in de steden ontstaan. De krappe rantsoenen die waren ingesteld en de paar transporten die Seyss-Inquart toeliet, waren volstrekt onvoldoende. In het begin van de honger kregen mensen hulp van familie en vrienden, die pakketjes met levensmiddelen opstuurden. Maar vanaf januari 1945 mocht een pakje nog maar 200 gram wegen en dus kon men geen etenswaren meer opsturen. Degenen die geen familie op het platteland had en ook geen geld of contacten had om andere hulp in te schakelen, werden het zwaarst getroffen. De mensen moesten urenlang in de rij staan bij winkels en gaarkeukens om de hongerrantsoenen te krijgen, waarop men recht had. Ze stonden in de kou, de regen en in de wind, zonder voldoende kleren om zich warm te houden.

Noodgedwongen moest men er dus op uit om eten te zoeken. Veel mensen, vooral vrouwen, fietsten of liepen met handkarren naar het oosten of noorden van het land om daar aan eten te komen. Met het beetje geld dat ze hadden of met bezittingen als tafelgoed, zilveren bestek en gouden sieraden te ruilen voor voedsel. Deze 'hongertochten' gingen eerst naar dorpen in de omgeving van de grote steden en boeren in de omgeving hielpen ze vaak en veel van hen gaven

onderdak aan mensen die over straat trokken. Sommige boeren vroegen echter uit winstbejag veel te hoge prijzen voor het voedsel. Anderen hadden alleen eten voor hun eigen gezin en hun knechten, de rest was net als het meeste vee, al afgepakt door de Duitsers. Er heerste vaak willekeur, maar de mensen waren afhankelijk van de goede wil van anderen, protesten gingen ten koste van eten, waar men vaak uren voor had gelopen.

Maar dat was al snel niet genoeg en deze 'hongertrekkers' moesten steeds verder om eten te verzamelen. Met handkarren, fietsen en soms kinderwagens. En daarna begon de gevaarlijke reis terug, met fietstassen vol eten moest men langs een stroom van hongerige mensen terug naar huis laveren. Er werd gemakkelijk 140 kilometer gefietst op houten banden, om eten te vinden en daarna weer 140 kilometer terug. Men was dagenlang onderweg in barre omstandigheden en met onzekere afloop, want ook de Duitsers stonden er om bekend dat ze eten afpakten van de mensen die terug kwamen uit het oosten. Door de combinatie van kou en het gebrek aan eten raakten mensen verzwakt en vatbaar voor ziekten. Men at alles wat eetbaar leek, wat op zich het risico van dysenterie opleverde, bijvoorbeeld als gevolg van het eten van met aarde vervuilde stampot.

Kinderuitzendingen

Halverwege de oorlog verslechterde de voedselsituatie en bleek dat men maatregelen moest nemen om de voedselverstrekking aan de bevolking te regelen, om chaos te voorkomen en om het aantal slachtoffers te minimaliseren door voedsel beter te verdelen. Al in april 1943 maakte de minister van Sociale Zaken Van den Tempel zich hard voor het op krachten laten komen van Nederlandse kinderen, na de oorlog. Begin december '44 berichtte Radio Oranje over kinderuitzendingen naar Engeland, maar door de door de Britten geëiste vaccinaties en keuringen waren de zaken medio januari '45 nog niet geregeld. Uiteindelijk zijn na de oorlog wel transporten met kinderen uit het Zuiden op gang gekomen, om deze kinderen in Frankrijk, België en Engeland te laten aansterken. En later ook in Zweden en Zwitserland.

Intussen was in de winter van 1944-1945 in Nederland door de gezamenlijke kerken zelf een initiatief ontwikkeld: het Interkerkelijke bureau voor de voedselvoorziening en kinderuitzending (IKB) werd in Den Haag opgericht. In december 1944 ging de bezetter akkoord met de hulp van de kerken op het gebied van de voedselvoorziening. In de steden startte het IKB een regionale afdeling, die samen met het Rode Kruis de voedselvoorziening aan de bevolking ging ondersteunen. Het Rode Kruis werkte met Centrale Keukens (gaarkeukens) waar de boeren etenswaren leverden en waar men het kookte en verstreekte aan de bevolking, die daarvoor in aanmerking kwam. Mensen die bij gaarkeukens eten mochten halen, dienden over een medische of sociale indicatie te beschikken.

Het IKB organiseerde ook uitzendingen voor kinderen, die daartoe een medische of sociale indicatie hadden. Concreet hield dit in dat kinderen medisch gekeurd werden, was een kind 20% of meer ondervoed dan mocht het mee op uitzending. Een sociale indicatie hiervoor was de afwezigheid van een vader thuis of ziekte van de moeder of andere gezinsleden²⁵) De organisatie van de kinderuitzendingen was een hele toer: kinderen moesten gemeld, geregistreerd, gekeurd en

²⁵ drs. J.A. Verhagen, *Vergeeten Kinderen, Kroniek van een kindertransport vanuit Reeuwijk naar Drenthe tijdens de Tweede Wereldoorlog 19 maart 1945 – 23 juni 1945*, uitg. Aspect 2017.

geselecteerd. Transport moest worden geregeld, pleeggezinnen werden gezocht en geregistreerd. Een administratie van oproep- en keuringskaarten, adressenbestanden en registratie van transportmiddelen en begeleiders moest worden opgesteld. Ook diende eenieder te worden voorzien van een toestemmingsverklaring, ten behoeve van de Duitse bezetter, die onderweg met controles wilde zekerstellen dat niet stiekem onderduikers op transport zouden gaan.

De bedoeling was dat ouders het IKB een adres gaven, waar het kind naar toe kon worden gebracht. Sommige ouders gaven het adres op van het pleeggezin, waar het kind in een van de voorgaande zomers al was geweest, in veel steden werden namelijk al langer kinderuitzendingen georganiseerd. Vaak ging het dan om initiatieven van goeie burgers die zich het lot aantrokken van zwakke arbeiderskinderen, plaatsing in de zogenaamde koloniehuisen²⁶. Soms gaven ouders adressen op van een familielid of vriend van het gezin. Als ouders geen connecties hadden om hun kind naar toe te sturen, werd door het IKB een pleeggezin gezocht. Aanvankelijk werden pleeggezinnen die zich hadden aangemeld, beoordeeld op hun geschiktheid alvorens daar een of meer kinderen mochten worden geplaatst. Uiteindelijk ging het echter om zulke grote aantallen kinderen, ruim 40.000, dat deze methode plaats maakte voor de methode dat kinderen in het plaatselijke café of school konden worden uitgekozen en opgehaald door pleeggezinnen. Het voordeel hiervan was dat men een kind kon kiezen dat paste bij het gezin. Het nadeel hiervan was echter dat de kinderen, die het betrof, die ervoeren als een soort 'markt', en dat niet aantrekkelijk kinderen (bleek, mager) lang overbleven en er soms zelfs met hen geleurd moest worden om ze ergens onder te brengen.

Ongeveer 50.000 ondervoede kinderen zijn vanuit West-Nederland geëvacueerd, aanvankelijk ging dat met alles dat kon rijden, veelal op houtgas. Gaandeweg werd vervoer over de weg te gevaarlijk, per trein was niet meer mogelijk en dus bleef alleen het vervoer over de waterwegen over. Binnenschepen die waren ingezet voor de voedselvoorziening van de Duitsers en voor het IKB, voeren op de heenweg leeg. Op de heenweg mochten de schippers, mits ze vooraf toestemming hiervoor hadden gevraagd bij de Duitsers, ondervoede kinderen uit het westen meenemen, om ze onder te brengen bij pleeggezinnen in het oosten en noorden van Nederland. Al het vervoer vond plaats na Spertijd, na de verduistering, omdat ze dan minder zichtbaar waren voor de geallieerde vliegtuigen die transporten geregeld beschoten.

Ondanks dat duizenden mannen, vrouwen en kinderen stierven van de honger, hebben de Amerikaanse militairen begin 1945 geweigerd om voedsel te droppen boven Nederlands bezet gebied. Dat bleek uit documenten die door het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken in januari 1968 zijn vrijgegeven: "Voedselhulp is niet in het belang van de oorlogvoering. Daarom zijn, van militair standpunt uit, voedselzendingen ongewenst", schreven de chefs van staven in februari. Van diverse kanten, waaronder zelfs het Vaticaan, werd er bij Washington op aangedrongen om maatregelen te nemen, maar de militairen bleven hardnekkig weigeren.

Zweden vond deze weigering niet kunnen en het Zweedse Rode Kruis zamelde eind 1944 geld in om voedselhulp te bieden aan Nederland. Met het geld werd onder meer meel, margarine en grutterwaren aangeschaft, dat vervolgens eind januari 1945 met kustvaarders naar Delfzijl werd gebracht. Vanaf februari 1945 werd Zweeds wittebrood uitgedeeld, dit brood was in Nederland

²⁶ Uit: C. Nieuwendijk: Schiedamse bleekneusjes, kinderuitzendingen tussen 1900 - 1979. Schiedamse Vertellingen 3, Stichting Musis, gemeente Schiedam, 2012

gebakken. Seys Inquart had toestemming gegeven voor voedseldroppings in het westen en had toegezegd dat geallieerde bommenwerpers die aan de droppings meededen, niet zouden worden beschoten. Omdat de Amerikanen weigerden, waren het vliegtuigen van de Britse RAF die op 29 april 1945 begonnen met de voedseldroppingen, voornamelijk blikken margarine, hamspek, kaas, eierpoeder en repen chocolade. Een paar dagen later gaven de Amerikaanse chefs van staven, zij het met tegenzin, hun verzet op. Na overleg met de Duitsers, op grond van het Akkoord van Achterveld (28 april 1945), werd op 29 april onder de naam operatie Manna²⁷ met droppings van voedselpakketten begonnen bij Rotterdam, Gouda en Ypenburg en onder operatie Chowhound met droppings bij onder meer Duindigt, Valkenburg en Utrecht. Deze operaties liepen tot en met 8 mei, in negen dagen zijn er ruim vijfduizend vluchten uitgevoerd waarbij in totaal ruim 10 duizend ton voedsel²⁸ is gedropt door langzaam en laag overvliegende bommenwerpers. Met operatie Faust kwam daarna ook voedselhulp over de weg tot stand.

Door de oorlog gebombardeerd tot asociale

Sinds mensenheugenis zijn mensen al dan niet vrijwillig, verplaatst. De nood was met name in de grote steden in het westen hoog, daar woonden de meeste grote gezinnen in belabberde woonomstandigheden. En sinds die tijd bekommerden bepaalde stichtingen zich om deze mensen en probeerden iets aan deze situaties te doen. Zo zijn kinderuitzendingen een fenomeen sinds begin 1900. Met name tijdens de vooroorlogse crisis was de nood hoog en woonden velen in binnensteden in bouwvallige krotten en vochtige kelders.

Toen de oorlog in Nederland uitbrak en na het bombardement op Rotterdam, toen vrijwel de gehele binnenstad door de Duitsers is verwoest, waren ruim 25.000 woningen verwoest en 80.000 mensen dakloos geworden. Het merendeel wist via familie en vrienden onderdak te vinden, maar de stad moest een oplossing vinden voor ruim 23.000 mensen. Zij werden door het Bureau Afvoer Burgerbevolking (BAB) van het ministerie van Binnenlandse Zaken, ondergebracht bij particulieren of in noodtehuizen: aan de rand van de stad werden (houten) noodwoningen gebouwd, schuren en loodsen werden opgeknapt om als woonruimte dienst te doen. Vooral de dakloze gezinnen uit de arbeiderswijken in de binnenstad vormen een probleem voor BAB. In verband met hun levenswijze konden ze niet bij particulieren worden ondergebracht.

Binnen de groep daklozen werd een onderverdeling gemaakt: een groep kon zichzelf redelijk redden als er maar woonruimte beschikbaar was, een groep diende buiten Rotterdam geplaatst te worden en een derde groep moest in feite uit de samenleving worden verbannen: de a-socialen, de gezinnen die heden ten dage de Tokkies genoemd zouden worden. Dit waren mensen die openlijk verzet pleegden tegen de slechte woonomstandigheden en de regels die hen werden opgelegd, maar ook gezinnen die niet zelfredzaam waren. Vaak ook gezinnen waarvan de ouders gedurende langere tijd werkloos waren en door hun omgeving werden beschouwd als zedeloos, losbandig en crimineel. Men probeerde met afgesloten kampen deze mensen onder dwang te 'heropvoeden', hun gedrag te corrigeren tot maatschappelijk geaccepteerd gedrag.

²⁷ Operatie Manna, een verwijzing naar het Bijbelse manna waarmee God het Joodse volk na de uittocht uit Egypte voedde

²⁸ Uit: De hongerwinter, David Barnouw, uitg. Uitgeverij Verloren, Hilversum, 1999

Sommige kampen werden vervolgens gevorderd door de Duitsers voor eigen gebruik, andere moesten geruimd in verband met de aanleg van verdedigingswerken. De mensen die daar woonden, werden door BAB vervolgens geplaatst in leegstaande kampen van de vooroorlogse werkverschaffing in met name de provincies Drenthe en Overijssel. Deze, ruim 40 kampen heten officieel Rijksevacuatiekampen voor Oorlogsslachtoffers, in de volksmond de kampen voor asociale. In deze kampen zitten niet alleen gezinnen die vanwege hun afwijkende levensstijl opvallen, maar ook hele grote gezinnen, die niet in een eenvoudig huisje passen. Maar vooral arme mensen, die om de een of andere reden hun huis en werk zijn kwijtgeraakt in de oorlogssperikelen.

De hongerwinter was vooral voor deze laatste mensen het meest ingrijpend, onder hen zijn dan ook de meeste slachtoffers gevallen. Door het bombardement waren ze hun woonruimte en sociale omgeving kwijt, door de slechte noodopvang verzwakten ze door ziektes als luis, schurft, vlooien en tuberculose. Vervolgens vervielen ze in nog erbarmelijkere situaties door de honger en de kou van de winter 1944-1945. Toen het zo bitter koud was en er geen kolen meer waren om de huizen mee warm te stoken, ging men in de kampen het hout van de huizen zelf gebruiken: tussenmuren werden afgebroken, gezinnen trokken bij elkaar in zodat het andere huis kon worden opgestookt. Soms werd het hout geruimd tegen aardappelen of brood. Tegen het einde van de winter waren al deze huizen volledig gestript en de mensen door de kou, het vocht en de honger, verworden tot zwaar ondervoede en vervuilde mensen. Voor buitenstaanders gedroegen ze zich inderdaad asociaal: ze braken geleidelijk hun woningen af terwijl die speciaal voor hen waren opgericht.

Toen na de bevrijding de Canadese soldaten in Rotterdam aankwamen, schrokken ze zo van de situatie dat ze er gelijk een einde aan maakten: met noodrantsoenen en door andere woonruimte te zoeken, waaronder het Landverhuizershotel, het hotel van de Holland-Amerikalijn op de Wilhelminapier. De Rotterdamse directeur van Sociale Zaken was echter van mening dat het feit dat deze mensen er zo slecht aan toe waren "niet in de samenleving te zoeken, maar in de mensen zelf, die op grond van hun psychische gesteldheid nog niet eens voor zichzelf konden zorgen, laat staan voor een gezin".

Kort na de oorlog organiseerden ambtenaren van het ministerie van Binnenlandse Zaken in het diepste geheim de evacuatie van 500 van deze 'asociale' vanuit het hotel onder dwang in bussen naar heropvoedingskampen in Drenthe en Overijssel. De wettelijke grond voor dit evacuatiebevel werd gevonden in een akkoord van de minister van Binnenlandse Zaken, die de maatregel accordeerde om een eind te maken aan de 'infectiehaarden van moreel verval'. Het evacuatiebevel luidde: "Als gevolg van wanbewoning, voortspuitende uit onmaatschappelijke gedragingen, waardoor er in de Gemeente Rotterdam voor U en Uw gezin voor het oogenblik geen woonruimte beschikbaar is, wordt U, op grond van de beschikking van de minister van Binnenlandse Zaken, d.d. 27 juni 1945, gelast, de Gemeente Rotterdam op Vrijdag 13 juli 1945 om 6 uur te verlaten, teneinde te worden ondergebracht in het onder het Centraal Bureau Verzorging Oorlogsslachtoffers ressorterende kamp in de provincie Drenthe"²⁹. Om paniek te voorkomen, kregen de evacués deze brief in handen gedrukt op het moment dat ze de bussen in werden 'gedreven'.

²⁹ Uit: Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970, Adrienne Dercksen en Loes Verplanke, uitg. Boom, Amsterdam, 1987

Triest is dat andere steden het Rotterdamse voorbeeld volgden: Drenthe en Overijssel werden vergaarbakken van 'a-sociale' mensen uit de grote steden in het hele land. Mensen die eerst door de oorlog hun hele hebben en houden waren kwijtgeraakt en daarna verbannen werden, omdat ze zich niet meer staande konden houden in de maatschappij ten tijde van de oorlog. Iedereen die in de kampen terecht kwam, kreeg het stempel 'a-sociaal' en kwam daar niet meer vanaf. In Drenthe en Overijssel vroegen de inwoners zich af wat al die mensen in vredesnaam misdaan hadden, dat ze in kampen waren gezet. Omdat van integratie geen enkele sprake was, botsten de culturen van beide groepen nog al eens.

Het verblijf in deze kampen was niet verplicht, zodoende liepen de kampen in de jaren na de oorlog gestaag leeg. De mensen gingen op eigen doft op zoek naar woonruimte, in de buurt of terug naar Rotterdam, Den Haag of waar ze ook vandaan kwamen. Een aantal verbleef er zeven jaar of langer. De kampleiding was zeer strikt en werd ervaren als lijnentrekkers en dominees, hun aanpak als hardvochtig en streng.

Waar de bewoners van de kampen van toen zich heden ten dage nog steeds boos over maken, is het stempel asociaal. Zelf zijn zij van mening dat ze oorlogsslachtoffers zijn en volstrekt niet asociaal. Ze dragen sindsdien een stempel mee en zwijgen uit schaamte over deze periode. Want men redeneert dat als je na de oorlog in zo'n kamp zat, dan was er iets mis met je. Het lijkt sterk op het oorlogssyndroom dat hongerwinterkinderen, hongerevacuees, ook met zich meedragen: de oorlog zorgt voor de opgelopen trauma's maar er is tot op heden geen enkele erkenning of bewustwording bij de regering ten aanzien van wat deze groepen is aangedaan.

LANGE TERMIJN GEVOLGEN VAN DE HONGERWINTER 1944 – 1945

Na de oorlog was er lang weinig aandacht voor de overlevenden van de Hongerwinter. Iedereen had het zwaar gehad. En nu was de tijd aangebroken om vooruit te kijken en het leven weer op te bouwen. De oorlogswinter werkte wel ondertussen wel lang door, tot in de generaties van erna, hetgeen tot voor kort weinig aandacht heeft gehad. Het is als omgevingsfactor belangrijk gebleken in de ontwikkeling van diverse fysieke en psychische aandoeningen, die veel van de kinderen die verwekt zijn in de hongerwinter, op latere leeftijd bleken te ontwikkelen.

De winter van 1944-1945 is bekend in de Nederlandse geschiedenis als de "hongerwinter". Tijdens de piek van de hongersnood, van februari 1945 tot aan de bevrijding, moesten mensen in leven zien te blijven op een rantsoen van 400-800 kilocalorieën per dag. Dat is omgerekend ongeveer twee 'kale' boterhammen en twee aardappels aan eten per dag, een kwart van wat een volwassene nodig heeft per dag om fit te blijven. Niet alleen kinderen hadden honger, ook volwassenen, waaronder zwangere vrouwen. Het effect van de honger op ongeboren kinderen, is onvermoed en blijvend, vlak na de oorlog had niemand daar erg in of oog voor. Het zijn de lange termijnconsequenties van de hongerwinter, die in de generatie daarna blijvende effecten te zien geeft.

Fysiek

Sinds 1994 is er een Hongerwinteronderzoek dat wordt uitgevoerd door het Academisch Medisch Centrum in Amsterdam (AMC), waarin mannen en vrouwen zijn onderzocht die geboren zijn tussen november 1943 en februari 1947. De aanleiding van dit onderzoek was dat inmiddels uit onderzoek was gebleken dat mensen die bij de geboorte licht of mager waren, op latere leeftijd vaker lijden aan hart- en vaatziekten. Dat zou kunnen betekenen dat vertraagde groei in de baarmoeder ook een oorzaak zou kunnen zijn van onder andere hart- en vaatziekten. De groei van de foetus is afhankelijk van de toevoer van voedingsstoffen van de moeder, via de placenta. Als de moeder te weinig voedingsstoffen aanlevert, past de foetus zich daar op aan om zelf in leven te blijven (foetale programmering). Maar dit heeft wel blijvende gevolgen voor de werking van de organen van de foetus. Als de voedingstoestand later in het leven verbetert, is het systeem daar niet op ingesteld (geprogrammeerd) en functioneren afzonderlijke organen vaak niet naar behoren³⁰.

Uit het onderzoek, onder 2.424 mensen, die tussen november 1943 en februari 1947 zijn geboren in het Wilhelmina Gasthuis in Amsterdam, bleek het volgende: foetussen die tijdens de zwangerschap aan voedseltekorten zijn blootgesteld, bleken drie keer grotere kans te hebben op hart- en vaatziekten, hun vaatwanden bleken ook dunner dan normaal. Ook bleek deze groep enkele jaren eerder al hartklachten te ervaren. Eveneens bleek dat zij vatbaarder waren voor ouderdoms-suikerziekte (type 2 diabetes), waarschijnlijk als gevolg van een slecht functionerende alvleesklier, ze hadden ook meer last van overgewicht op latere leeftijd. Tevens is vastgesteld dat velen van deze onderzoeksgroep een slechte nierfunctie hadden. Er werden ook kenmerken aangetroffen, zoals gewrichtsslijtage, slechte kwaliteit van gebit, botontkalking en geheugenproblemen, vermoedelijk het gevolg van een versneld verouderingsproces in de weefsels van deze personen.

³⁰ Uit: "Het hartinfarct begint in de baarmoeder" Lessen uit 10 jaar Hongerwinter Onderzoek, AMC, Amsterdam, 2006

Onder de vrouwen die aan het onderzoek meededen, bleek vier keer vaker borstkanker te krijgen, wellicht vanwege hormonale veranderingen die hun oorsprong hebben in de voedseltekorten voor de geboorte. Tegelijkertijd bleek in deze groep dat de vrouwen meer kinderen kregen, jonger kinderen kregen en ook vaker tweelingen. Bovendien kwam voor hen de overgang later dan gemiddeld.

Recent heeft professor Tessa Roseboom van het AMC verdere onderzoeksresultaten³¹ naar buiten gebracht, die zijn verzameld in de studie naar de gezondheidstoestand van kinderen die tijdens de Hongerwinter van 1944-1945 zijn verwekt. Daarin geeft zij een differentie aan van de effecten van honger afhankelijk van de timing tijdens de zwangerschap: kreeg de foetus laat in de ontwikkeling te maken met voedseltekorten dan is een verhoogde kans op suikerziekte. Degenen die voedseltekorten kregen in het midden van de ontwikkeling, leden vaker aan zowel suikerziekte als ook aan longziekten en nierziekten. De meeste problemen zijn geconstateerd bij mensen die als foetus in de aanvang van de zwangerschap al leden onder voedseltekorten. Die zijn reeds aangegeven in de bovenstaande samenvatting van de onderzoeksresultaten. Ook bleek dat in relatie tot versnelde veroudering er een verschil tussen de seksen te zien was: vrouwen die verwekt zijn tijdens de hongerwinter, blijken eerder te overlijden dan vrouwen die niet als foetus aan de effecten van de honger zijn blootgesteld. Bij mannen was hier geen verschil meetbaar. En dochters van moeders die zwanger waren tijdens de hongersnood, lijden in het midden van het leven gemiddeld onder een abdominale obesitas en insulineresistentie, van hun zonen had een hoger percentage last van schizofrenie en gevoeligheid voor stress. In een vervolgonderzoek in 2008, waarin ook kleinkinderen van de hongerwinter zijn opgenomen, bleek dat een generatie later nog duidelijke effecten waarneembaar waren. Kinderen van 'hongerwintermannen' leken als volwassene iets dikker te zijn, dochters produceerden ongewoon kleine baby's.

Psychologisch

Diverse onderzoeken door psychiater professor Hans Wijbrand Hoek staaft de bovengenoemde resultaten³². Hij ontdekte dat extreme ondervoeding van vrouwen tijdens hun zwangerschap, leidde tot een tweemaal hogere kans dat hun foetus ernstige psychische stoornissen als schizofrenie ontwikkelen. Hoe eerder in de zwangerschap de ondervoeding van de moeder plaatsvond, hoe ernstiger de stoornis die de hongerwinterbaby's op later leeftijd ontwikkelden. Bij ondervoeding in de eerste drie maanden van de zwangerschap, waarin het zenuwstelsel wordt aangelegd bij een foetus, is de kans op het ontwikkelen van schizofrenie twee maal zo groot. Schizofrenie is een chronische stoornis waarbij de patiënt lijdt aan terugkerende psychoses, heeft hij waandenkbeelden en hoort hij stemmen. Daarnaast bleek dat bij deze groep ook sprake was van een verhoogde kans op open ruggetjes en andere aanlegstoornissen van het zenuwstelsel. Tevens bleek dat op latere leeftijd deze kinderen vaker voor militaire dienst werden afgekeurd vanwege een slechte geestelijke gezondheid (S5).

Diverse onderzoeken door psychiater professor Hans Wijbrand Hoek staaft de bovengenoemde resultaten. Hij ontdekte dat extreme ondervoeding van vrouwen tijdens hun zwangerschap, leidde tot een tweemaal hogere kans dat hun foetus ernstige psychische stoornissen als schizofrenie

³¹ Uit: Baby's van de hongerwinter, de onvermoede erfenis van ondervoeding, prof T.J. Roseboom en R. van de Krol, uitg. Augustus, 2010.

³² Uit: "The Dutch famine and schizophrenia spectrum disorders", prof H. Wijbrand Hoek, Brown AS, Susser E., 1998.

ontwikkelen. Welk voedingselement precies verantwoordelijk gesteld kan worden voor de verhoogde kans op afwijkingen, heeft professor Wijbrand Hoek niet kunnen vaststellen. Vermoedelijk gaat het om foliumzuur, een natuurlijke stof die onder meer in groene bladgroenten zit en zo belangrijk wordt geacht voor de goede ontwikkeling van het zenuwstelsel van foetussen dat moeders in Nederland aangeraden wordt om in de beginperiode (twee maanden) van de zwangerschap foliumzuur bij te slikken.

Epigenetisch

In de hongerwinter werden vrouwen nog steeds zwanger, bij hun kinderen blijkt erfelijk materiaal permanente sporen uit die tijd te bevatten. Onderzoek bij deze hongerwinterkinderen toont aan dat de ontbering kleine chemische veranderingen in hun DNA aanbrengt die zestig jaar later nog te zien zijn. De genetische code zelf is niet veranderd door het voedselgebrek, maar wel de manier waarop het DNA in de cel verpakt is. En dat heeft directe effecten op de stofwisseling, die levenslang kunnen doorwerken. In eerste instantie waren deze resultaten alleen bekend uit proefdierenonderzoek met muizen. Maar dank zij het onderzoek professor Roseboom bleek er ook een duidelijk effect bij mensen. In vervolg op dit onderzoek is door epigenetici van het Leids Universitair Medisch Centrum onderzoek gedaan naar het DNA van deze mensen³³.

Het Leidse team onderzocht vijf plaatsen op het gen IGF2, dat een belangrijke rol speelt bij de groei in de baarmoeder omdat het een groeibevorderend hormoon. Zestig mensen zijn onderzocht, die tijdens de hongerwinter verwekt waren en daarnaast steeds bij een broer of zus, die vlak voor of vlak na de hongerwinter waren verwekt. Er werd gekeken naar de zogenoemde methylering van DNA, de aanwezigheid van een koolstofatoom met een paar waterstofatomen tussen twee letters van de genetische code. Die combinatie werkt als een soort slotje in het DNA. Op welke plaatsen zo'n slot terechtkomt, wordt voornamelijk vlak na de bevruchting vastgelegd en is essentieel voor de orde in de cel. Het percentage methylering bleek bij de groep kinderen uit de hongerwinter iets lager te zijn dan bij hun verwanten die wel een normaal begin van de embryonale ontwikkeling hadden doorgemaakt.

Hun geboortegewicht week overigens niet af van die van hun broertjes en zusjes. De omstandigheden rond de bevruchting blijken bepalend voor eventuele schade. De periode daarna is wel van belang voor het geboortegewicht, dan kan weer op peil komen, maar niet voor de methylering die schade staat levenslang vast. Zestig jaar na dato was de schade, de epigenetische veranderingen in het gen IGF2, nog duidelijk aan te tonen. Het geboortegewicht gebruiken als maat voor de kwaliteit van de zwangerschap kan dan ook een vertekend beeld opleveren.

Een vervolgstudie³⁴ waarbij niet naar één gen is gekeken, maar naar 1,2 miljoen plekken op het totale DNA, bleek dat er ook genen waren waar juist meer methylgroepen aanzaten. Het lijkt er op dat de genen zijn aangepast om optimaal te groeien ondanks acute stress. Alsof het lichaam zich zo programmeert op een toekomst met weinig eten. Doordat de schade permanent is, kan dit verklaren waarom de hongerwinterkinderen later vaker dik werden: hun stofwisseling kent alleen schaarste.

³³ Bastiaan T. Heijmans e.a.: 'Persistent epigenetic differences associated with prenatal exposure to famine in humans', PNAS Early Edition, oktober 2008

³⁴ DNA methylation signatures link prenatal famine exposure to growth and metabolism, auteurs onder meer P. Eline Slagboom en Bastiaan T. Heijmans, Nature Communications 5, Art. nr 5592. 2014

Overigens zijn de veranderingen in het DNA in principe omkeerbaar, in nader onderzoek zal worden onderzocht of een gezondere leefstijl epigenetische veranderingen, ontstaan in de baarmoeder, kan herstellen.

Mogelijk gaan de gevolgen van de hongerwinter nog verder tot in de tweede generatie: onderzoekers van het AMC ontdekten dat de volwassen kinderen van mannelijke hongerwinterbaby's gemiddeld vijf kilo zwaarder zijn. In 2014 is aangetoond dat bij muizen de honger een generatie later inwerkt als een verhoogd risico op suikerziekte. Ook hier geldt dat nader onderzoek verdere inzichten op dit vlak moet brengen.

BIJLAGEN

- 1. Speech Minister-President Professor Gerbrandy over de spoorwegstaking op 21 november 1944 voor Radio Oranje te Londen**
- 2. Radiotoespraak Koningin Wilhelmina, 28 november 1944 op Radio Oranje**

Radiotoespraak Koningin Wilhelmina, 28 november 1944 op Radio Oranje

Landgenooten,

Ik wil een enkel woord tot u richten in dezen bangen tijd, waarin wij wachten op de bevrijding van ons geheele land, een tijd waarin de nood hoog gestegen is, de mannen in groote getalen worden ontvoerd en de vernielingen en verwoestingen afmetingen hebben aangenomen als geen van ons zich ooit heeft kunnen voorstellen. In de eerste plaats een woord tot u, die nog zucht onder den hiel van den onderdrukker en in het bijzonder tot onze spoorwegmannen, die met ware zelfopoffering en met terzijdestelling van alle gedachten aan persoonlijke belangen of aan eigen veiligheid of die hunner gezinnen prachtig hun vaderlandschen plicht hebben gedaan en nog doen. Gij hebt een voorbeeld gesteld van eensgezind volhouden, zooals wij dit gezien hebben bij onze helden van het verzet en nog iederen dag zien, een volhouden dat een steun is en zal blijven voor ons geheele volk in dezen donkeren tijd, die de uiterste inspanning vraagt van zijn saamhoorigheid en nauwe onderlinge samenwerking.

Landgenooten in het bezette vaderland,

Gij weet hoe groot vertrouwen ik in den weerstand van ons geheele volk stel. Werkt allen eensgezind samen gelijk tot nu toe. Steunt elkander en blijft elkander helpen. Uw groote ontberingen zijn ons bekend, voor u wordt alles in het werk gesteld voor spoedigen aanvoer na uw bevrijding van voedsel en verdere benodigdheden. Wij beschikken over voorraden, doch de moeilijkheid is deze voorraden bij u te brengen na de verwoesting en versperring van vrijwel alle middelen van verkeer in West-Europa en de moedwillige vernielingen en het wegsleepen van materieel in ons land door den vijand en de eischen van de oorlogvoering. Het is onze vurige hoop al deze moeilijkheden te kunnen overwinnen.

Thans richt ik mij tot u allen, die bevrijd zijt, en wel in de eerste plaats tot onze dappere jonge mannen, die thans zijde aan zijde medestrijden als oorlogvoerenden met onze bondgenooten. U komt een woord van lof en dank toe voor uw aandeel in de oorlogvoering en de voortreffelijke wijze, waarop gij uw taak vervult onder uiterst moeilijke omstandigheden. Het is mij steeds opnieuw een voldoening te vernemen, hoezeer onze bondgenooten prijs stellen op uw diensten.

Landgenooten, gij zult u kunnen voorstellen wat het voor mij beteekent weer met u in rechtstreeksche verbinding getreden te zijn na vier jaar van u te zijn afgesneden. Ik dank u allen hartelijk voor de boodschappen die ik van u ontving en alle blijken van medeleven, die gij mij gaaft en die mij zoozeer verblijd hebben. Gij zult u kunnen voorstellen hoezeer ik gedeeld heb in uwe blijde ontroering op het tijdstip uwer bevrijding, een bevrijding, waaraan gij zelf in zoo hooge mate hebt bijgedragen. Hoe ontembaar en onstuimig zouden uw en mijn vreugde geweest zijn, indien niet de gedachte, die ons nimmer loslaat, aan onze landgenooten, die zoo bitter moeten lijden onder den druk van den bezetter, deze vreugde temperde.

Ook bevrijd Nederland kent nog zijn moeiten en zorgen, gevolg van den nog steeds woedenden wereldoorlog. In de eerste plaats richt ik mij tot u, bewoners van Walcheren en van West-Zeeuwsch-Vlaanderen, die land en vee en haardsteden, ja, alles kwijt zijt en nu worstelt tegen de

binnenstroomende golven, Zeelands geduchten en ouden vijand. Ondanks het onheil, dat u getroffen heeft, ik weet het, laat gij den moed niet zakken en beraamt gij nu reeds hoe de ramp is te boven te komen. Alles wordt in het werk gesteld om materialen te verkrijgen, teneinde spoedig een krachtig begin te kunnen maken met het herstel van dijken en de drooglegging van het land. Walcheren, West-Zeeuwsch-Vlaanderen, zij zullen herrijzen.

Met niet minder diep medegevoel richt ik mij tot de bewoners onzer zwaar geteisterde steden en dorpen, over wier levens en over wier woningen de verschrikking van den oorlog is gegaan. Het vaderland bewondert u voor uw standvastigheid en onverschrokkenheid. Zoodra de harde eischen der oorlogvoering dit zullen veroorloven, zullen uw belangen de volle aandacht krijgen. Het is mij bekend, hoe tal van streken lijden door gebrek aan middelen van vervoer, waardoor zelfs het weinige voedsel en die materialen welke nog aanwezig zijn niet vervoerd kunnen worden; dat zijn moeilijkheden, die echter, naar ik hoop en vertrouw, meer en meer zullen afnemen. Ook vergeet ik niet de velen, zoowel in de steden als op het platte land, die tengevolge van de vernielingen aan hun woningen, aan weer en wind zijn blootgesteld en alleen reeds daardoor harde maanden tegemoet gaan.

Waar de nooden van ons volk zoo hoog gestegen zijn, doe ik een beroep op onze mijnwerkers, die reeds zulk goed werk gedaan hebben, om voort te gaan met hun algeheele toewijding, en ijver te leggen in hun belangrijke taak, waardoor hun kameraden in andere bedrijven aan het werk kunnen gaan, en die goederen voortbrengen, die tot de eerste levensbehoefden van ons land behooren, waardoor tevens de bezwaren van de voedselbereiding worden opgeheven en de koude uit de woningen van vele verkleumende landgenooten kan worden geweerd, want overal waar gewerkt kan worden is aanpakken de leuze.

Ik wil niet besluiten zonder de huismoeders te gedenken, aan wie letterlijk alles ontbreekt voor het in stand houden van haar huishouden. Mijn gedachten zijn voortdurend met haar op alles bedacht, wat haar lot kan verlichten. Ik weet en hoop, dat zij de hulp hebben van onze landbouwers, wien ik zou willen toeroepen: helpt, voor zoover gij kunt voortdurend met al uw vermogen en helpt opnieuw. Dat ieder van u doordrongen zij dat onze kracht om deze groote benauwenis en beproeving te boven te komen, gelegen is in onzen wil en in onze saamhoorigheid en in onze samenwerking; dan zullen wij ook daarin overwinnaars zijn.

De ure der bevrijding zal komen.

Leve het vaderland³⁵.

³⁵ Uit: Wikisource

Geciteerde werken

1. “Vergeten Kinderen, Kroniek van een kindertransport vanuit Reeuwijk naar Drenthe tijdens de Tweede Wereldoorlog 19 maart 1945 – 23 juni 1945”, drs. J.A. Verhagen, uitg. Aspekt 2017
2. Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 7 -2 Mei '43 - juni '44, dr. L. de Jong, 1976, p. 1030
3. Kamerstuk 20 454 Voortgangsrapportage uitvoering wetten oorlogsgetroffenen, nr. 41 Brief van E. Borst-Eilers, minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 14 oktober 1997
4. “De spoorwegstaking van 1944”, M. Blessing, Historisch Nieuwsblad 5/2015
5. “De Nederlandse regering in Londen en de spoorwegstaking”, C.L.W. Fock, Tijdschrift De Gids, jaargang 118, november 1955
6. ANP Telexberichten 06-10-1944, pagina 13
7. Nationaal Archief, nr 2.13.137, referentie: Ojen, Binnenlandse Strijdkrachten, I, 146
8. Circus Kruls, militair gezag in Nederland 1944-1946, D.C.L. Schoonoord/NIOD, 2011
9. ‘Nederland 1938-1948’, economie en samenleving in de jaren van oorlog en bezetting, prof. dr. H.A.M. Klemann, uitg. Boom, 2002
10. “De causaliteit tussen Hongerwinter en spoorwegstaking” het genocidale effect van de spoorwegstaking, Nota 2008 van D. van Reenen, oud voorzitter VEBO en hongerwinterkind
11. “Schiedamse bleekneusjes, kinderuitzendingen tussen 1900 – 1979”, C. Nieuwendijk, Schiedamse Vertellingen 3, Stichting Muis, gemeente Schiedam, 2012
12. “De hongerwinter”, David Barnouw, uitg. Uitgeverij Verloren, Hilversum, 1999
13. “Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970”, Adrienne Dercksen en Loes Verplanke, uitg. Boom, Amsterdam, 1987
14. “Het hartinfarct begint in de baarmoeder” Lessen uit 10 jaar Hongerwinter Onderzoek, AMC, Amsterdam, 2006
15. “Baby’s van de hongerwinter, de onvermoede erfenis van ondervoeding”, prof T.J. Roseboom en R. van de Krol, uitg. Augustus, 2010
16. “The Dutch famine and schizophrenia spectrum disorders”, prof H. Wijbrand Hoek, Brown AS, Susser E., 1998
17. 'Persistent epigenetic differences associated with prenatal exposure to famine in humans', Bastiaan T. Heijmans e.a., PNAS Early Edition, oktober 2008